

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет психології та соціальної роботи

кафедра практичної та клінічної психології

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: «Відчуття самотності в контексті психічного здоров'я старших
школярів»

«Feelings of loneliness in the context of mental health of older students»

Виконав: студент заочної форми навчання
спеціальність 053 Психологія

Бугачесвський Богдан Андрійович

Керівник канд.психол.наук, доцент Уханова А.І.

_____ підпис

Рецензент д.мед.наук, проф., завідувач кафедри
психіатрії, наркології та психології ОНМедУ

Пустовойт М.М.

_____ підпис

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 4 від 24 листопада 2020 р.

Завідувач кафедри Псядло Е. М.

(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № ____
протокол № ____ від _____ 2020р.
Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, ECTS,
бали)
Голова ЕК Псядло Е. М.

(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОТНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ.....	6
1.1 Поняття самотності, та чинники, які її провокують.....	6
1.2. Характеристика кризи підліткового періоду розвитку.....	11
1.3. Феномен самотності у підлітковому віці.....	16
1.4 Батьківська залученість в житті підлітка.....	22
Висновки по 1 розділу.....	26
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	31
2.1. Методологічні основи дослідження самотності у підлітків.....	31
2.2. Соціально-демографічна структура вибірки.....	36
2.3. Психодіагностичний інструментарій	38
Висновки по 2 розділу.....	44
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОТНОСТІ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ.....	47
3.1. Програма емпіричного дослідження.....	47
3.2. Аналіз і інтерпретація результатів дослідження.....	49
Висновки по 3 розділу.....	61
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	75
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Самотність як психічний стан, що має яскраво виражене негативне забарвлення, відома людству ще з античних часів. При досить частому згадуванні самотності як психологічного явища залишається актуальним вивчення її окремих проявів і взаємозв'язків з особистісними особливостями і характеристиками. В умовах соціально-економічної нестабільності прояви і наслідки суб'єктивного відчуття самотності людини стають особливо злободенними і важливими. В останнє десятиліття до проблеми самотності проявляється підвищений ін-терес з боку вихователів, шкільних психологів та соціальних працівників. Все більш очевидною стає необхідність аналізу природи і суті цього стану, специфіки його переживання і прояву в життя та діяльності [40, с. 201–205].

Актуальність теми. Самотність як стан людини існувала в усі історичні часи, проте саме наш час породив проблему самотності, як вагомий психологічний і соціальний феномен. Додатково до всіх фізичних характеристик самотність набуває суто психологічного забарвлення. Вона стає, перш за все, особистісною. У сьогоденні інакше осмислюється вплив суспільства на індивіда, і велике значення надається тому, як сама людина визначає своє становище в суспільстві в залежності від свого внутрішнього світу [62, с. 212-216].

Переживання самотності є невід'ємною складовою життя кожної людини, проте в останній час, внаслідок дії цілої низки негативних соціальних чинників, проблема самотності стала поширеною та більш болючою для всіх верств населення, особливо для дітей. Феномену самотності присвячена значна кількість літератури, але майже не досліджуються особливості переживання підлітками самотності в сучасних умовах, коли зростає рівень очікувань і звужується коло довірливого спілкування [54, с. 96-99].

Тобто при наявності достатньої кількості робіт, присвячених проблемі самотності, проблема підліткового почуття самотності та його впливу на формування особистості в підлітковому віці, приділялась недостатня увага. Тому вивчення самотності в контексті психічного здоров'я старших школярів є актуальним завданням сучасної психологічної науки.

Мета дослідження: дослідити проблему самотності у старших школярів.

Для написання дипломної роботи перед нами постали такі **завдання:**

1. провести аналіз теоретичних аспектів проблеми самотності у підлітків;
2. навести характеристику дітей підліткового віку;
3. визначити місце батьківської залученості в житті підлітка;
4. провести емпіричне дослідження відчуття самотності у дітей старшого шкільного віку.

Об'єкт дослідження: відчуття самотності підлітків.

Предметом дослідження є взаємозв'язок батьківської залученості з відчуттям самотності старших школярів.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що підлітки з низьким рівнем батьківської залученості можуть відчувати себе більш самотньо.

Методи дослідження:

- Теоретичні методи (теоретичний аналіз предмета і проблеми дослідження, поєднання історичного і логічного методів вивчення теорії питання, порівняння, моделювання, узагальнення психолого-педагогічного досвіду.)

- Емпіричні методи (спостереження, психодіагностичні методики: діагностика агресивних та ворожих реакцій людини А.Басса—А.Дарки, шкала батьківської залученості а шкала психологічного і фізичного булінгу (психометрично обґрунтовані для нашого дослідження), питання стосовно об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності та анкета с запитаннями (розроблена нами для цього дослідження).

- Математико-статистичні методи: обробка результатів дослідження за допомогою критерію r Пірсона, критерія d Сомерса, критерію τ_b Кендалла, критерію β , критерію F Фішера і показника квадратичної ети η . Аналіз емпіричних даних здійснювався за допомогою статистичного програмного пакету IBM SPSS Statistics 22.0.0.

Організація і база проведення емпіричної роботи. Дослідження проводилось в період квітень-травень 2020 року. Місце проведення: Одеська загальноосвітня школа №61, м. Одеса. Для участі в дослідженні взято групу підлітків 10-11 класів даної школи, яка складається з 80 осіб: 40 дівчат та 40 юнаків. Середній вік респондентів склав 15,566 років ($SD = 1,105$ років).

Практична значущість роботи:

Прикладне значення дослідження полягає в тому, що результати даної роботи можуть бути використані в роботі шкільних, сімейних і практичних психологів, учителів для консультування батьків і учнів з проблеми дослідження, а також вони дають можливість більш ефективно розробляти профілактичні заходи по роботі з підлітками, які зазнають стан самотності.

Апробації та публікації.

Робота апробована на 76-й звітній студентській науковій конференції ОНУ імені І.І. Мечникова.

Структура дипломної роботи. Дана робота складається зі вступу, трьох розділів (2-х теоретичних і 1-го емпіричного), висновків, списку використаних джерел (128 найменування), 4 додатків, а також розміщує 3 таблиці і 3 рисунки. Загальний обсяг роботи склав 86 сторінок.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОТНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ

1.1 Поняття самотності та чинники, які її провокують

Проблема самотності особистості найбільш активно досліджується с 50-х років ХХ сторіччя, в роботах Р.С. Вейса [13, с. 290], С.В. Малишевої [48, с. 63 - 68], І.С. Кона [36, с. 240; 37, с. 80], О.Б. Долгінової [24, с. 130], І.М. Слободчикова [70, с. 27-34], Е. Фромма [81, с. 130; 82, с. 67], К. Роджерса [66, с. 81], Л. Пепло [57, с. 261–281], О.Н. Кузнєцова [41, с. 200], В.І. Лебедєва [41, с. 250], Ю. Швалба [89, с. 180], С.Г. Корчагіної [39, с. 116], Т.Б. Джонсон [67, с. 340], У.А. Садлер [67, с. 360], К.Э. Мустакас [112, с. 75], Д. Рісмєна [119, с. 104], А. Бандури [5, с. 315], Е. Бахадова [6, с. 88–93], Ю. Борисєнко [9, с. 3–7], А. Гоголевої [19, с. 154], О. Калиниченко [32, с. 14–18], О. Лактієнової [32, с. 14–18], Жєлєзнякова Ю.В. [27, с. 41–46; 28, с. 454-458].

Самотність - одна із складних психологічних проблем сучасної людини. Психіка, свідомість сучасної людини формується і розвивається в умовах все більш наростаючого інформаційного потоку, в процесі взаємодії з різними групами людей. Все це спонукає особистість перебувати в стані перманентної готовності до численних соціальних взаємодій. Тому поява все більшої кількості людей, що зазнають руйнівного впливу самотності, може здатися парадоксальною. На виникнення самотності впливають не тільки зовнішні соціально-економічні фактори, а й особистісні, вивчення яких дозволяє розширити цілісне уявлення про досліджуваний феномен [23, с. 80–89].

У науковому дискурсі самотності акцентується на тому, що швидкий розвиток високих технологій, зростаючі темпи соціальної мобільності, постмодернізація сучасного суспільства знаходяться у континуальному зв'язку із ізоляцією людини від соціуму, людини від людини. До таких процесів у площині сучасного українського суспільства додаються ще й

складні наслідки соціальних трансформацій, за умов яких проблема самотності значно актуалізується [59, с. 82-86].

Зазначена проблема широко досліджується з боку психологічної науки. Вперше особливу увагу на самотність серед психологів звернув Е. Фромм. Він вважав, що сама натура людини не може бути згодна з самотністю і ізоляцією. Е. Фромм детально розглядав ситуації, що призводять до виникнення страху перед самотністю, ставав часом сильніше смерті і бачив в цьому причину розвитку багатьох психічних розладів, також припускаючи вірогідність розвитку соматичних розладів. Особистості властивий ряд соціальних потреб, які полягають в значущості спілкування: в зв'язках з людьми, в самоствердженні і прихильності, що формують різко негативне ставлення до самотності. Розглядаючи, як людство в ході свого розвитку вирішувало проблему самотності, Е. Фромм пише, що ні творча діяльність, ні оргіастичні стану, ні слідування звичаям або віруваннями групи були достатніми для цього подолання - вони були лише «частковими відповідями». «Повна відповідь» - досягнення єднання з іншою людиною в любові [81, с. 130; 82, с. 67].

К.Р. Рожерс розглядав самотність як відчуження особистості від її істинних внутрішніх почуттів. Він вважав, що суспільство змушує діяти індивіда відповідно до встановлених норм та зразків поведінки, тим самим обмежуючи його свободу. Прагнучі до любові та визнання у суспільстві, людина грає певні соціальні ролі, цураючись емоцій власного «Я». Усунувши всі захисні механізми власного «Я», індивід думає, що такого його суспільство не прийме і це призводить до того, що він стає вразливим, самотнім та переляканим. Він замикається на своїй самотності і щоб уникнути соціальної ізоляції, продовжує дотримуватися певних ролей і переживати почуття самотності [66, с. 81].

Людина завжди відчувала страх перед самотністю. І це складне та суперечливе явище не втратило своєї актуальності і сьогодні. Так прагнення до взаємної близькості зберігається у людини з дитинства і протягом усього

життя. І немає жодної людини, котра не боялась би його загубити [42, с. 170]. В процесі своєї індивідуалізації відокремлення свого я особистість стикається із проблемою самотності, в наслідок своєї неповторності усвідомлює, що ніхто у цьому світі його не розуміє «мене розуміють тільки у тому випадку, якщо інша людина не тільки знає мотиви моїх переживань, але й приймає їх як деяку, причому безумовну, цінність» [90, с. 40].

Аналізуючи типології самотності, слід відзначити типологію Кельбеля.

Кельбель розрізняв чотири типи самотності:

1) Позитивно - внутрішній тип, так звана «горда самотність», яка сприймається індивідом як необхідний засіб відкриття нових форм існування чи спілкування з іншими людьми;

2) Негативно - внутрішній тип, що сприймається як відчуження від власного «Я» і від інших людей; наявність почуття відчуженості навіть в оточенні близьких людей;

3) Позитивно - зовнішній тип – це пошук особистістю позитивного досвіду своєї життєдіяльності;

4) Негативно - зовнішній тип проявляється у тому випадку, коли зовнішні обставини (смерть близької людини, втрата контактів) ведуть до дуже негативних відчуттів самотності [41, с. 200].

Р. Вейс виділяє два основні типи самотності, що мають різні передумови і різний процес перебігу, а саме, «соціальну ізоляцію» й «емоційну ізоляцію». «Емоційна ізоляція» викликається відсутністю прихильності до конкретної людини, вона провокує «неспокій, тривогу, порожнечу». «Соціальна ізоляція» сприймається як «переживання людиною відсутності наявного кола соціального спілкування, значущих дружніх зв'язків або відчуття спільності» і спричиняє «відчуття розуміння безглуздя свого життя, своєї незначущості, напругу та нудьгу» [13, с. 290].

І. Ялом, розглядаючи ізолюваність як одну з даностей існування, відзначає, що це не є ізолюваність від людей з породжуваним нею самотністю і не внутрішня ізоляція, це фундаментальна ізоляція - і від інших

створінь, і від світу. Таким чином, він виділяє два види ізоляції: екзистенціальну і фундаментальну. У своїй роботі «Екзистенціальна психотерапія» він розглядає кілька шляхів, що ведуть до усвідомлення екзистенційної ізоляції - конфронтація зі смертю і свободою. Знання про кінцівку власного буття змушує людину зрозуміти, що ніхто не може померти разом з кимось або замість когось. Свобода ж, що розуміється тут як прийняття відповідальності за своє життя, мається на увазі власне «авторство» життя, прийняття факту, що ніхто інший не створює і не охороняє тебе. До екзистенціальної ізоляції призводять також і індивідуальні досліди дефаміліаризації - стани, в яких з конституюваного нами світу зриваються покриви реальності, а з об'єктів «виринаються символи». І тоді людина втрачає відчуття затишку, приналежності до чогось знайомого. Говорячи про зв'язок зростання та ізоляцією, І. Ялом наводить визначення Ранка, який вважав, що процес зростання тісно пов'язаний з сепарацією, перетворенням в окрему істоту. Однак людина розплачується за сепарацію ізоляцією. У людини, зазначає І. Ялом, є два способи убезпечення себе від «жаху кінцевої ізоляції» - часткове прийняття цієї даності і відносини. Незважаючи на те, що відносини не можуть знищити ізоляцію, вони допомагають розділити самотність з іншими людьми, і тоді «любов компенсує біль ізоляції» [97, с. 315].

З огляду на визначення самотності як ставлення, при якому індивід, аналізуючи свої стосунки з іншими людьми, не асоціює себе з навколишнім соціальним простором, названо інші типи самотності: хронічна (індивід упродовж тривалого періоду життя (протягом двох і більше років) не може встановити задовільні взаємини зі значимими для нього людьми, виявляє схильність до депресій), ситуативна (як результат якихось психотравмуючих подій у житті людини, при цьому після певного часу дистресу ситуативно-самотній індивід змиряється зі своєю втратою й частково або повністю переборює виникле почуття самотності) і перехідна самотність (короточасні приступи почуття самотності, які повністю й безслідно проходять) [83, с. 67].

Згідно з поглядами представників психоаналітичного підходу (З. Фройд, Г. Зілбург та ін.) самотність – наслідок нарцисизму, манії величчя й агресивності особистості. З. Фройд і його послідовники відзначають роль стадії раннього розвитку дитини у формуванні самотності особистості. Г. Зілбург здійснив психологічний аналіз самотності, чітко позначивши межу між самотністю та усамітненням. На переконання науковця, усамітненість – цілком нормальне явище, яке переживається тоді, коли людина потребує спілкування з певною особистістю, проте з часом це минає. Натомість самотність має постійний характер і є непереборним відчуттям. Г. Салліван, простежуючи вікову динаміку потреб особистості в інтимній близькості, зазначає, що самотність пов'язана з нестачею, утратою або боязню втрати взаємин, які формуються на певних етапах особистісного розвитку [79, с. 297-307].

На думку І.М. Слободчикова, «самотність – це особливий феномен, що має власну картину проявів, динаміку, цінність і значущість» [71, с. 79]. Л.Симонова дає таке тлумачення самотності: «Самотність – це не просто так склалась ситуація, коли ти проводиш час один. Це почуття, що в тебе немає близької людини, яка змогла б тебе зрозуміти...це відчуття, що в твоїх соціальних зв'язках щось зруйнувалося або ніколи не існувало» [69, с. 14].

У працях У. Садлера і Т. Джонсона, які є представниками міждисциплінарного підходу, в книзі «Від самотності до аномії» самотність визначають, як «переживання, що викликає комплексне і гостре відчуття, яке виражає певну форму самосвідомості й показує розкол основної реальної мережі відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості» [67, с. 360]. Н.Є. Харламенкова та І.В. Бабанова вважають, що самотність – переживання стану відчуженості людини від суспільства [84, с. 21-28].

С. Корчагіна пропонує наступне тлумачення: «Самотність це психічний стан людини, що відображує переживання своєї окремоті, суб'єктивної неможливості або небажання відчувати адекватний відгук, прийняття та визнання себе іншими людьми» [39, с. 116].

У цьому визначенні, на думку автора, можна побачити наступне.

1. Самотність – це певний стан із усіма властивими цьому класу психічних явищ характеристиками, основними серед яких є інтенсивність переживання та певна обмеженість у часі, оскільки будь який стан не може тривати безкінечно.

2. Головним у розумінні почуття самотності є те, що неможливість відчувати адекватний відгук, прийняття та визнання себе іншими людьми є суб'єктивним. Тобто, якщо усі почуття за своєю природою є суб'єктивними, то стосовно почуття самотності це твердження особливо актуальне. Адже саме суб'єктивна неможливість (небажання) відчувати те, що цілком можливо відчути, вийшовши з цього стану, визначає суть самотності. Зовнішні об'єктивні чинники, що сприяють самотності, звичайно, існують, але визначальними не є. Так, людина і в затворництві може не відчувати самотності, але може переживати найжорстокіші форми даного стану, будучи цілком соціалізованим (сім'я, робота, діти, друзі тощо).

3. Людині для нормального існування абсолютно необхідне визнання і прийняття себе як іншими людьми, так і собою. Якщо на якийсь момент вона втрачає це або ж з якихось причин не може відчувати, то ймовірність переживання самотності дуже висока [39, с. 116].

1.2. Характеристика кризи підліткового періоду розвитку

Підлітковий вік є найскладнішим періодом у житті людини. Його часто називають періодом «бурі й натиску», періодом диспропорцій у розвитку через те, що в цей час відбуваються бурхливі зміни у фізіології та психіці дитини. Значні зрушення, які спостерігаються у всіх сферах життєдіяльності підлітка, зумовлюють його маргінальне або амбівалентне становище, оскільки підліток вже не дитина, але ще й не дорослий [35, с. 180]. У підлітковому віці на біологічному рівні відбувається глобальна перебудова організму, статеве дозрівання, тому цей період ще називають пубертатним

періодом розвитку. Після періоду народження і немовлячого віку, пубертатний вік є третім періодом дитинства, коли організм знаходиться перед новим великим фізіологічним стрибком кількісного і якісного росту та різкою перебудовою більшості органів і систем. У цій пубертатній перебудові, що виражається у перетворенні дитячого організму у зрілий, провідне місце займають зміни у статевій та ендокринній системах. Процеси статевого дозрівання пов'язані із цілісною перебудовою дитячого організму, більшої частини його органів і систем і, зокрема нервової системи і психіки. При цьому, емоційний фон підлітка характеризується нестабільністю [60, с. 415].

Л. Г. Сокурянська пише: «Загальновідомо, наскільки значну роль у світосприйнятті молоді відіграє емоційна сфера. Вона суттєво визначає стратегічні установки особистості, відповідність її вчинків життєвій ситуації, функціональний тонус людини, її психологічне та соціальне самопочуття» [72, с. 436].

Особливість емоційного реагування - порівняно легке виникнення емоційної напруги. В цей період спостерігаються досить часті і тривалі афективні реакції. Особливістю афекту є повне поглинання ним, своєрідне звуження свідомості, коли емоції повністю блокують інтелектуальний план і відбувається їх розрядка у вигляді викиду. В підлітків у кризовий період часто зустрічається «афект неадекватності» - емоційна реакція більшої сили з незначного приводу, що пов'язано з протиріччям між низькою самооцінкою підлітка і високим рівнем домагань [1, с. 504].

У підлітковому віці більше, ніж в інших віках, зустрічаються акцентуйовані типи характеру, спостерігаються швидкі, непередбачувані і часті переходи від одного настрою до іншого: від радості до смутку, від веселощів до розпачу, від ейфорії до пригніченості. Хлопчики та дівчата підліткового віку схильні до емоцій, уразливі, імпульсивні, схильні до категоричних суджень, до недостатньо обдуманих вчинків. Таким чином, в підлітковому віці спостерігається емоційна невідношеність, наслідком

якої підлітки відрізняються запальністю, бурхливим проявленням своїх відчуттів, пристрасністю: вони гаряче беруться за цікаву справу, пристрасно відстоюють свої погляди, готові «вибухнути» на найменшу несправедливість до себе і до своїх товаришів [18, с. 50].

Підлітковий вік – гостроплинний перехід від дитинства до дорослості, в якому опукло переплітаються суперечливі тенденції, період життя людини від дитинства до юності в традиційній класифікації (від 11-12 до 14-15 років). У цей найкоротший за астрономічним часом період підліток проходить великий шлях у своєму розвитку: через внутрішні конфлікти з самим собою та іншими, через зовнішні зриви і сходження він може знайти почуття особистості. Перебудова всього організму підлітка супроводжує його весь підлітковий вік, вона зумовлена насамперед статевим дозріванням. Активізація діяльності статевих та інших залоз внутрішньої секреції спричиняє інтенсивний фізичний і фізіологічний розвиток. Прискорюється ріст організму, досягаючи для хлопчиків найвищих показників у 13 років і продовжуючись до 15-17 років. У дівчаток цей процес розпочинається і закінчується на два роки раніше. Зміцнюється м'язово-скелетна система, зростає фізична сила. Помітною є невідповідність розвитку серця, маси тіла і судинної системи, що не дозволяє постачати потрібну кількість крові до різних ділянок тіла, зокрема до мозку [2, с. 201 – 202].

У психології хронологічний проміжок часу під назвою підлітковий вік часто називають перехідним, критичним або кризовим. Саме поняття «криза» характеризує стан, породжений проблемою, яка постала перед індивідом і якої він не може розв'язати за короткий час і звичним способом [55, с. 230]. Підліткова криза, це явище - не обов'язкова ознака настання підліткового періоду. Межі підліткового віку не встановлюються чітко, у кожного підлітка вони індивідуальні. Нарівні з поняттям «підлітковий вік» використовується поняття «перехідний вік». У цей період підліток проходить великий шлях у своєму розвитку: через внутрішні конфлікти з самим собою і з іншими, через зовнішні зриви і сходження він може знайти почуття особистості. В даному

віковому періоді у дитини закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок [7, с. 38 - 52]. В деяких випадках криза проходить непомітно. Однак, незважаючи на відсутність явних ознак, зміни відбуваються, що слід розуміти при побудові відносин батьків з дітьми в цьому віці [30, с. 153].

I. Булах серед особливостей підліткового віку поряд з нестійкістю самооцінки виділяє також підвищену чуттєвість у взаєминах з оточуючими; вибірковість в оцінці якостей іншої людини; прояв прямолінійних та критичних суджень; вимогливість до однолітків та дорослих у дотриманні слова; велике значення думок референтної групи про власну особистість; виникнення такого новоутворення як рольове самовизначення (усвідомлення свого місця в суспільстві); прагнення бути значимим серед однолітків; потреба в інтимно-особистісному спілкуванні зі значущими однолітками; прагнення до самостійності та незалежності поведінки від порад дорослих; бажання зайняти нову соціальну позицію, бути та вважатися дорослим; здатність до саморозвитку тощо [11, с. 77].

Важливим моментом у становленні особистості старшокласника є відчуття власного світу, що виявляється у формі переживань власної індивідуальної цілісності та неповторності [31, с. 128]. Відбувається інтеграція розвитку самосвідомості. На думку Е.Еріксона, юнацький вік тісно пов'язаний із кризою ідентичності — відчуттям індивідуальної самототожності, цілісності. Е. Еріксон виявив, що криза підліткового періоду є природним та звичайним явищем у розвитку дитини. Кожна людина так чи інакше переживає кризу відносно самовизначення і якщо підлітку не вдається впоратися з цим завданням, то можливе формування неадекватної ідентичності: розмита чи дифузна — стан, при якому підліток не знайшов свій відповідальний вибір відносно своєї професії, що характеризує його «Я» невизначеним та розмитим. Неоплачена ідентичність — позиція при якій підліток зробив вибір, пройшовши болячий період самоаналізу, але вибір цей

за стандартом чи під впливом авторитетних людей. Стан, при якому людина знаходиться в процесі самовизначення, але чомусь відкладає остаточне рішення на майбутнє – це відстрочена ідентичність. Та нарешті якщо людина знайшла себе і йде процес самореалізації – це досягнута ідентичність [26, с. 134 - 136].

Л.С. Славіна (2006) визначає підлітковий вік «як найнебезпечніший період щодо виникнення й закріплення шкідливих звичок, різних негативних проявів у поведінці» Вона пов'язує афективні переживання дитини з незадоволеністю базових потреб підлітка або конфліктом між ними: потреба в позитивному оцінюванні дорослих, потреба в самоповазі, потреба у спілкуванні з ровесниками та прагнення набути сприятливого статусу в системі міжособистісних стосунків у колективі класу [68, с.136].

Основна особливість старшого підліткового віку – це яскравий прояв властивостей індивідуальності та неповторності особистості, активізація процесу самоактуалізації [104, с.135-153]. Нехтування проблемою самоактуалізації з боку дорослих провокує виникнення в учнів агресивних проявів, що є причиною зниження ефективності міжособистісної взаємодії підлітків і дорослих у навчальній діяльності та суспільній поведінці. Агресивні прояви учнів підліткового віку розглядаються психологами та педагогами як одна з основних причин ускладнень, що виникають в навчально-виховному процесі. Особливо характерні вони для міжособистісних відносин між педагогами та учнями, між самими учнями і породжують різного роду деструктивні прояви - від прямих або непрямих погроз до агресивних дій. Основна особливість старшого підліткового віку - це яскравий прояв властивостей індивідуальності й неповторності особистості, активізація процесу самоактуалізації [46, с. 23].

У підлітковому середовищі проблематика агресивності відображає одну з гострих суспільних проблем: суттєве зростання соціальної нестабільності на фоні посилення жорстокості, зростання злочинності та проявів соціально-культурної нетолерантності. Підлітки як соціально чутлива та конформна

вікова категорія стають «першопрохідцями» у значному числі агресивно забарвлених дій [65, с. 147-152]. Одна з причин виникнення агресії - це бажання підлітка спілкуватися з однолітками, а не з батьками. Підліток прагне зайняти певну соціальну позицію в класі, щоб задовольнити потребу отримання авторитету для залучення уваги. Але клас швидко змінюється групою «крутіший». Для цього дитина повинна відповідати новій групі, яка часто є неформальною і її члени характеризуються девіантною поведінкою. Для підтримки нового статусу підліток поводить себе агресивно, доводячи свою приналежність до неформального об'єднання інших юнаків. Спрацьовує «стадне почуття» і бажання виділитися завдяки новому соціальному становищу, яке засноване на девіантності [21, с. 107].

Передумовами до агресивної поведінки підлітків можуть бути: біологічна вразливість; протиріччя в виховному процесі, такі як вседозволеність або жорстка дисципліна; легкий доступ до зброї; і схильність насильству. Агресивна поведінка рідко з'являється спонтанно, воно зазвичай має довгий розвиваючого шлях. У деяких випадках прогресування агресивної поведінки може бути реакцією на стрес, і людина може не реагувати таким же чином в звичайний час. Проте, зазвичай існує сильна безперервність насильства між дитинством, юністю і дорослим життям [117, с. 260–277].

1.3. Феномен самотності у підлітковому віці

Проблема відчуття та переживання самотності була актуальною протягом усієї історії людства. Разом із тим, останнім часом, коли йдуть процеси глобалізації, зростання кількості населення, перетворення міст на мегаполіси, проблема самотності окремої людини серед мас інших людей постала особливо гостро. Саме відчуття самотності нерідко стає причиною депресій та суїцидів. Особливо складно ця проблема переживається у підлітковому віці, оскільки підліткам, які тільки готуються вступити у

доросле життя, не вистачає вмінь та досвіду, щоб подолати гнітюче почуття самотності [45, с.126-134].

Джерело виникнення самотності Г. Зільбург убачав у дитинстві. З одного боку, дитина отримує любов, пізнає, що таке радість та задоволення, але з іншої вона є незахищеною слабкою істотою, яка змушена чекати задоволення своїх потреб від інших. Ці чинники і є причиною орієнтацій індивіда до відчуженості, ворожості, самотності в майбутньому житті [51, с. 308-313]. Пильну увагу до самотності в підлітковому віці можна пояснити тим, що самотність в більшості досліджень оцінюється, як правило, як негативне явище. У міру дорослішання у дітей і підлітків змінюється ставлення до самотності: діти сприймають самотність як фізичне (нікого немає поруч) стан, поступово переростає в психологічну і соціальну. Чим старше вік, тим більше можливостей для сприйняття і переживання самотності як плідного стану, проте воно може стати і причиною девіантної, криномінальної поведінки. Тому вивчення самотності в підлітковому віці є необхідним для успішної соціалізації дітей і адаптивної роботи [64, С. 28-38].

Підлітковий вік – це час активного формування світогляду, інтересів, системи ціннісних уявлень, розвитку рефлексії, зміни самооцінки та формування відчуття дорослості [67, с. 340]. Е. Вроно зазначає, що підліток часто переживає проблеми трьох «Н»: нездоланність труднощів, нескінченність нещастя і непереносимість туги і самотності [15, с. 80-89; 16, с. 40]. Підліткам надзвичайно складно за нестабільних соціальних умов здійснити перехід від дитинства до дорослого віку. Саме в цей період вони найчастіше переживають самотність, як свою непотрібність, покинутість, відторгнутість. В таких умовах пошук вирішення проблем самотності набуває особливої значущості [38, с. 152-168].

В цей час найбільшої трансформації зазнає Я-концепція підлітка. Відбувається побудова нового образу Я, на який впливає зовнішнє соціальне оточення підлітка (сім'я, школа, друзі та однолітки). Підліток, намагаючись довести собі та іншим свою самотійність та унікальність, прагне до

усамітнення, що допомагає йому в індивідуалізації. Все вищесказане активно впливає на процес соціалізації індивіда, яка в період кризи проходить дуже складно через зростання соціальної та моральної зрілості та його входження у нову систему відносин. Тому при недостатній підтримці з боку авторитетних для підлітка людей та референтних груп у нього може виникнути почуття непотрібності і як наслідок самотності та відчуження [50, с. 66-68].

І.С. Кон розглядає самотність підлітка як нормальний стан особистості цього перехідного періоду: «Відкриття свого внутрішнього світу – дуже важлива, радісна і хвилююча подія, але вона викликає також багато тривожних і драматичних переживань. Разом із усвідомленням своєї унікальності, неповторності, несхожості на інших, приходить відчуття самотності. Юнацьке «Я» ще неви-значене, розпачливе, дифузне, воно часто переживається як неспокій або відчуття внутрішньої порожнечі, яку чимось необхідно заповнити. Звідси росте потреба у спілкуванні і одночасно підвищується вибірковість у спілкуванні, потреба у самотності» [36, с. 156].

У підлітків з'являється ряд екзистенційних переживань: відчуття самотності й відірваності від оточуючих, втрата цілісності світу, невідповідність свого реального Я ідеалам (часто хибним). Крім того, настає час обірвати свою залежність від батьків, сформувати свої погляди і почати здійснювати самостійні вчинки [53, с. 55]. А.М. Прихожан також говорив про відчуття самотності підлітка, яке він гостро переживає, часто не довіряючи свої проблеми дорослим. Цей стан може переростати у депресію і, як наслідок, призвести до ризику суїцидальної поведінки [63, с. 105].

Т. Гольдман стверджує: «Самотність в юності – досить поширене та інтенсивне явище. Емпіричні дані показують, що молоді люди проявляють більшу вразливість по відношенню до самотності, ніж дорослі та люди похилого віку. Будучи в ситуації екзистенційного надлому, у молодих людей втрачаються традиційні орієнтири та власна ідентифікація. В результаті

підвищується психологічна вразливість, а тиск соціального оточення стає особливо помітним» [20, с. 150].

В дослідженні О.Ю. Дмитренко [22, с. 126], присвяченому вивченню феномену самотності можна побачити, що існує залежність між переживанням самотності і низьким рівнем емоційної стійкості. Він це пояснює тим, що схильність до чуттєвості, швидка стомлюваність, низька протидія стресам, швидка зміна інтересів, висока стомлюваність, дратівливість стають передумовою виникнення у людини такого психологічного стану, як самотність. Можливо також, що емоційна стійкість у житті школярів відіграють велику роль, а емоційна нестійкість обумовлює переживання і виникнення стану самотності. Оскільки рівень емоційної стійкості пов'язаний з типом нервової системи людини, тип нервової системи вірогідно впливає на рівень переживання самотності.

Іноді підлітки виявляються самотніми внаслідок того, що відчують свою відмінність. Вони дійсно не можуть «належати» до групи. Це може відбуватися із ряду причин. Наприклад, коли підліток виростає в зовсім іншому середовищі: місті або регіоні країни. У цьому випадку підлітки досить сильно переживають зміну місця проживання. Крім того, самотність без добровільної згоди, нав'язана іншими через суперечки або неприйняття, також може викликати сильні переживання ізоляції або депресію [49, с. 330].

Також підліткам властива сильна потреба у спілкуванні з однолітками. Провідним мотивом поведінки дитини є прагнення знайти своє місце серед однолітків. Відсутність такої можливості дуже часто призводить до соціальної неадаптованості і правопорушень. Оцінки товаришів починають набувати більшого значення, ніж оцінки вчителів і дорослих. Дитина максимально підтверджена впливу групи, її цінностей; у нього виникає велике занепокоєння, якщо наражається на небезпеку його популярність серед однолітків. Намагаючись утвердитися в новій соціальній позиції, підліток намагається вийти за рамки учнівських справ в іншу сферу, що має соціальну значущість. Школярі частіше починають спиратися на думку своїх

однолітків. Якщо у молодших школярів підвищена тривожність виникає при контактах з незнайомими дорослими, то у підлітків напруженість і тривога вище у стосунках з батьками й однолітками. Прагнення жити за своїми ідеалами, вироблення цих зразків поведінки може призводити до зіткнень поглядів на життя підлітків та їхніх батьків, створювати конфліктні ситуації. У зв'язку з бурхливим біологічним розвитком і прагненням до самостійності у підлітків виникають труднощі і у взаєминах з однолітками [88, с. 76].

Відчуття самотності, переживання власної непотрібності, унікальності, зумовлені віковими суперечностями становлення особистості, викликають у молодих людей нестримне прагнення до спільноти й спілкування з однолітками, у товаристві яких вони сподіваються знайти емоційне тепло, розуміння, визнання власної значущості тощо. Для молодих людей важливо бути прийнятим однолітками, відчувати для них власну необхідність, мати авторитет. Низький статус у групі корелює з високим рівнем тривожності. Захист власної незалежності від старших поєднується з у край некритичним ставленням до уявлень і цінностей референтної групи та її лідерів. Індивідуальність стверджується через однаковість (в межах референтної групи), у спільному протистоянні комусь іншому. Юнацькому спілкуванню притаманні дві протилежні тенденції: розширення його сфери та зростання індивідуалізації. Потреба самовиразитися, розкрити власні ставлення, переживання часто домінує над інтересом до почуттів і переживань іншого, що зумовлює егоцентричність юнацького спілкування, слугує причиною напруження в стосунках та незадоволенням ними. Різко посилюється потреба в індивідуальній інтимній дружбі, помітно активізуються міжстатеві взаємини, проявляється потреба в коханні, з'являються серйозні захоплення [61, с. 112].

Основною причиною міжособистісних конфліктів за участю підлітка є суперечність між ставленням дорослого до підлітка як до дитини і уявленням підлітка про міру власної дорослості. Протест дитини виникає у формі неслухняності, грубості, впертості, агресивності. Ці ж прояви були присутні

й у попередніх вікових кризах. Проте у підлітковому віці вони мають особливо яскравий, глибокий характер, оскільки можливості підлітка в діяльності та поведінці розширюються. При неадекватному реагуванні дорослих на конфлікт з підлітком він стає відчуженим, безконтрольним, некерованим, відмовляється від спілкування [25, с. 103-108].

Досліджуючи причини самотності у підлітковому віці, Ф. Райс приходить до висновку, що основними серед них є: почуття відчуженості від батьків (або нестача позитивної батьківської участі в житті дитини); неповні сім'ї, маргінальний статус (змішання ролей) підлітка в суспільстві; надлишкове очікування уваги до своєї персони; підвищення бажання виділитись, яке призводить до того, що підліток відчуває себе невдахою та відторгнутим; занижена самооцінка та загострене почуття жалості до себе, песимізм стосовно можливості бути позитивно оціненим оточуючими; почуття байдужості до життя, його беззмістовності, низькі очікування стосовно власних успіхів у навчанні, що призводить до ланцюга невдач і замкнутості; підвищена тривожність і сором'язливість; розкриття власних когнітивних здібностей, які дозволяють краще себе пізнати; зростання відчуття волі, яке лякає підлітка; прагнення до самоідентифікації [42, с. 170].

Для підліткового віку самотність – особливий психоемоційний стан, який може стати базовим для формування таких негативних явищ, як комплекс неповноцінності, напруга, тривожність, порушення комунікативної сфери. «Самотність – це хворобливе усвідомлення того, що у нас відсутні значимі контакти з іншими. Вона прирікає людину на внутрішню порожнечу, що супроводжується сумом, пригнобленням, почуттям ізоляції, занепокоєнням і сильними бажаннями бути потрібним і бажаним комусь» [105, с. 72 – 79]. Дефекти соціалізації на стадії підліткового віку призводять до несприятливого формування особистості. Це виявляється у виникненні негативних психологічних новоутворень, відсутності чи втраті психосоціальної ідентичності, деформованих потребах. Кінцевим

результатом є схильність до девіантної поведінки, пошук відповідних ситуацій і навіть створення умов, сприятливих для її прояву [86, с. 255-260; 91, с. 24-27; 126, с. 413-427].

1.4 Батьківська залученість в житті підлітка

Сучасна сім'я характеризується значними структурними та змістовними трансформаціями, які викликають зміну її функціонування як системи. Існує багато причин недостатнього рівня виховання в сім'ї [110, с. 235-244; 120, с. 34-57]. Образ сім'ї – цілісне інтегративне утворення, орієнтований на регуляцію сімейної взаємодії, зокрема дитячо-батьківських стосунків. Образ сім'ї у свідомості підлітка є похідним утворенням, його формування починається ще в ранньому дитинстві. На цей процес, окремі актуальної взаємодії, впливають наявні у батьків міфи сім'ї або образи сім'ї, батьківські установки або паттерни поведінки. Сім'я таким чином взаємодіє з дитиною через створений образ сім'ї у її свідомості, який поряд з іншими факторами, бере участь у формуванні образу Я дитини, який впливає на взаємодію з іншими людьми та ставленням до себе [92, с. 86].

Сім'я є основною сферою соціалізації особистості, в рамках якої відбувається відпрацювання способів взаємодії з оточенням. На позначення різних аспектів дитячо-батьківської взаємодії використовуються поняття «батьківське ставлення», «батьківська позиція», «стиль виховання». Поняття «батьківське залучення» має найбільш загальний характер і вказує на взаємний зв'язок і взаємозалежність батька і дитини. Батьківська залученість включає суб'єктивно-оцінне, свідомо вибіркоче уявлення про дитину, яке визначає особливості батьківського сприйняття, спосіб спілкування з дитиною, характер прийомів дії на неї. Це система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння дитини, її вчинків. На відміну від

малоусвідомлюваної батьківської установки, батьківська позиція зв'язується зі свідомо прийнятими, виробленими поглядами, намірами [8, с. 250].

З одного боку, головною характеристикою батьківського залучення є любов, яка визначає довіру до дитини, радість і задоволення від спілкування з ним, безумовне прийняття, цілісне ставлення до нього. З іншого боку, батьківське залучення характеризується вимогливістю і контролем, необхідністю прищеплення суспільних норм поведінки, виховання соціальних навичок [56, с. 17].

А. Лічко і Е. Ейдемільер виокремлюють такі стилі виховання, особливо несприятливі для розвитку особистості: потуральна гіперпротекція, гіпопротекція, домінуюча гіперпротекція, підвищена моральна відповідальність, неприйняття, емоційне відкидання. Сучасні дослідники А. Реан, Г. Крайг та інші для характеристики відносин між батьками та підлітками використовують поняття «стиль батьківської поведінки». Під цим вони розуміють поведінку, переважно зосереджену на турботі про дитину, її захисті, догляді за нею. І. Кон вважає, що немає ні одного соціального чи психологічного аспекту поведінки підлітків, який би не залежав від сімейних умов сьогодні чи в минулому [52, с. 152-167].

В сучасних умовах низького економічного рівня розвитку України, основна частина часу батьків витрачається на забезпечення свого існування. В Україні типовою є нуклеарна сім'я з невеликою кількістю дітей (52,1% - з однією дитиною), з професійно зайнятими батьками, які підтримують в основному ділові відносини з родичами. Внаслідок зменшення реальних доходів переважна більшість цих сімей не має можливості створити для дітей сприятливі умови життя [96, с. 43].

Деякі вчені основу розуміння взаємин підлітків із батьками вбачають у вивченні вікової зміни механізму відносин «батьки – діти» та пов'язаних із цим уявлень дитини про матір і батька. В очах дитини вони виступають у кількох іпостасях: як джерело емоційного тепла і підтримки; як влада, директивна інстанція, розпорядник благ, покарань і заохочень; як зразок,

приклад для наслідування, утілення мудрості й особистісних людських якостей; як старші друзі, котрим можна довіряти. Співвідношення цих функцій і психологічна значущість кожної з них із віком змінюється. Як зазначає Р. Резаї, в основі емоційної прихильності дитини до батьків спочатку лежить залежність від них. Мати в цьому відношенні звичайно здається дітям ближчою, ніж батько. За мірою зростання самостійності й особливо в перехідному віці ця залежність починає обтяжувати дитину. І зовсім недобре, коли їй не вистачає батьківської любові [118, с.55].

Однією із причин негативних емоційних переживань у підлітків є порушення батьківсько-дитячих стосунків. Проаналізувавши окремі наукові дослідження можемо стверджувати, що в більшості випадків підлітки не отримують взаєморозуміння з боку батьків. Батьки дуже часто нав'язують свої думки та способи поведінки. Домінуючі негативні переживання на психоемоційному рівні приводять підлітка до стійких негативних проявів емоційної сфери і, як наслідок, до хронічного стресу [4, с. 76].

1. У психологічній науці, усталеною є позиція, що завдяки емоційному підкріпленню з боку батьків, задовольняються потреби дитини в прийнятті, захисті, повазі. Про те, що батьківська позиція у вихованні дитини набуває важливого значення в процесі її соціалізації в роботах йшлося в роботах таких відомих психологів, як А. Бандура [5, с. 315], Р. Уолтерс [5, с. 315], Д. Боулбі [10, с. 139], Д.В. Віннікотт [14, с. 55], Л.С. Виготський [17, с. 146-161], М. Кляйн, [33, с. 35, 34, с. 120], І.С. Кон [36, с. 140; 37, с. 45], М.С. Малер [47, с. 97], Ф. Пайн [47, с. 97], А. Бергман [47, с. 97], А.С. Співаковська [74, с. 54], В.В. Столін [75, с.14], А.А. Бодалев [75, с.14], А.Фрейд [80, С. 8-22], Е. Елкінд [93, с. 204], Е. Еріксон [94, с. 220]. Під батьківською залученістю (англ. - parental involvement) ми слідом за цілим рядом авторів маємо на увазі набір батьківських переконань, відносин і цінностей, що варіюють від розуміння того, де знаходиться дитина і знайомства з її друзями до батьківських переконань в тому, що вони повинні брати участь в освіті своїх дітей, виховувати в них почуття патріотизму,

покладати на них великі надії, бути відкритими до пропозицій взаємодіяти від школи, вчителів, дітей [99, с. 309-320; 103, с. 109; 107, с. 538-548].

Батьківська залученість – це дієвий освітній інструмент, який можуть ефективно використовувати батьки з різною освітою, будь-якого етнічного походження і незалежно від району проживання. Якщо батьки беруть залученість у шкільному житті дитини, то існує велика ймовірність того, що вона належним чином буде виконувати домашні завдання, отримає можливість розширити свій словниковий запас, швидше почне грамотно писати, буде менше пропускати шкільні заняття і навіть зможе розвинути свої музичні здібності [78, с.31-34].

В даний час в сучасних реаліях проблема батьківської залученості стає все більш актуальною. Це пов'язано з тим, що в умовах соціальної нестабільності батьки змушені першочергову увагу приділяти фінансовим питанням. В силу своєї зайнятості у батьків немає можливості присвячувати своїм дітям достатньо часу [121, с. 55-74]. У літературі вказується, що спілкування з батьками може бути одним з ресурсів сім'ї для збереження здоров'я, сприяючим розвитку соціальних цінностей, які озброюють молоде покоління здатністю справлятися зі стресовими ситуаціями або можуть захистити їх від несприятливих впливів. З того часу, як С. Георгіу (1997) і Л. Штейнберг (1992) з співавт. написали свої роботи, що розкривають питання батьківської залученості, ця проблема зайняла міцне місце в психологічних, педагогічних, медичних і соціологічних [106, с. 189-209; 124, с. 1266-1281].

Щоб сім'я могла грати роль захисного фактора, необхідною умовою є спілкування з батьками. Підтримка з боку сім'ї озброює підлітків вмінням справлятися зі стресовими ситуаціями, захищаючи їх від несприятливих наслідків впливу ряду негативних чинників [127, с. 300–305]. Хлопчики і дівчатка, що повідомляють про легкість спілкування зі своїми батьками, також з більшою ймовірністю повідомляють про цілий діапазоні позитивних показників здоров'я і самопочуття, таких як більш висока самооцінка

здоров'я, задоволеність життям [113, с. 235–242] і мають менше фізіологічних і психологічних скарг [128, с. 561–568].

Сукупна підтримка з боку батьків, сестер, братів і однолітків є фактором, що дозволяє з ще більшою точністю прогнозувати позитивне здоров'я: чим більше джерел підтримки, тим більша ймовірність позитивного здоров'я у дітей [111, с. 33–36]. Це говорить про те, що фахівцям, що працюють в сфері охорони здоров'я підлітків, слід не тільки вирішувати питання, пов'язані безпосередньо з проблемами здоров'я, але також враховувати можливість впливу сім'ї на розвиток поведінкових факторів, що зміцнюють його.

Спілкування з батьками може бути одним з ресурсів сім'ї для захисту здоров'я, сприяючим розвитку соціальних цінностей, які озброюють молоде покоління здатністю справлятися зі стресовими ситуаціями або можуть захистити їх від несприятливих впливів. Їм також з меншою ймовірністю властиві агресивні форми поведінки і використання психотропних речовин [116, с. 160–168]. Для дитини, зокрема у підлітковому віці, найважливішою є потреба у відчутті особистої безпеки, захищеності, поваги й доброго до себе ставлення. Запорукою останніх є добрі стосунки в родині, перш за все безпосередньо між батьками, а також між батьками та їх дітьми. Будь-яке порушення злагоди між дорослими членами родини, або неадекватне ставлення батьків до виховання своїх дітей стає чинником, що викликає стрес і може спричинити психічний зрив [29, с. 35–38].

Висновки по 1 розділу

Самотність - одна із складних психологічних проблем сучасної людини. Психіка, свідомість сучасної людини формується і розвивається в умовах все більш наростаючого інформаційного потоку, в процесі взаємодії з різними групами людей. Все це спонукає особистість перебувати в стані перманентної готовності до численних соціальних взаємодій. Тому поява все більшої кількості людей, що зазнають руйнівного впливу самотності,

може здатися парадоксальною. На виникнення самотності впливають не тільки зовнішні соціально-економічні фактори, а й особистісні, вивчення яких дозволяє розширити цілісне уявлення про досліджуваний феномен. У науковому дискурсі самотності акцентується на тому, що швидкий розвиток високих технологій, зростаючі темпи соціальної мобільності, постмодернізація сучасного суспільства знаходяться у континуальному зв'язку із ізоляцією людини від соціуму, людини від людини. До таких процесів у площині сучасного українського суспільства додаються ще й складні наслідки соціальних трансформацій, за умов яких проблема самотності значно актуалізується.

Підлітковий вік є найскладнішим періодом у житті людини. Його часто називають періодом «бурі й натиску», періодом диспропорцій у розвитку через те, що в цей час відбуваються бурхливі зміни у фізіології та психіці дитини. Значні зрушення, які спостерігаються у всіх сферах життєдіяльності підлітка, зумовлюють його маргінальне або амбівалентне становище, оскільки підліток вже не дитина, але ще й не дорослий. У підлітковому віці на біологічному рівні відбувається глобальна перебудова організму, статеве дозрівання, тому цей період ще називають пубертатним періодом розвитку. Після періоду народження і немовлячого віку, пубертатний вік є третім періодом дитинства, коли організм знаходиться перед новим великим фізіологічним стрибком кількісного і якісного росту та різкою перебудовою більшості органів і систем. У цій пубертатній перебудові, що виражається у перетворенні дитячого організму у зрілий, провідне місце займають зміни у статевій та ендокринній системах. Процеси статевого дозрівання пов'язані із цілісною перебудовою дитячого організму, більшої частини його органів і систем і, зокрема, нервової системи і психіки. При цьому, емоційний фон підлітка характеризується нестабільністю.

У підлітковому віці більше, ніж в інших віках, зустрічаються акцентуйовані типи характеру, спостерігаються швидкі, непередбачувані і часті переходи від одного настрою до іншого: від радості до смутку, від

веселощів до розпачу, від ейфорії до пригніченості. Хлопчики та дівчата підліткового віку схильні до емоцій, уразливі, імпульсивні, схильні до категоричних суджень, до недостатньо обдуманих вчинків. Таким чином, в підлітковому віці спостерігається емоційна неврівноваженість, наслідком якої підлітки відрізняються запальністю, бурхливим проявленням своїх відчуттів, пристрасністю: вони гаряче беруться за цікаву справу, пристрасно відстоюють свої погляди, готові «вибухнути» на найменшу несправедливість до себе і до своїх товаришів.

Основна особливість старшого підліткового віку – це яскравий прояв властивостей індивідуальності та неповторності особистості, активізація процесу самоактуалізації. Нехтування проблемою самоактуалізації з боку дорослих провокує виникнення в учнів агресивних проявів, що є причиною зниження ефективності міжособистісної взаємодії підлітків і дорослих у навчальній діяльності та суспільній поведінці. Агресивні прояви учнів підліткового віку розглядаються психологами та педагогами як одна з основних причин ускладнень, що виникають в навчально-виховному процесі. Особливо характерні вони для міжособистісних відносин між педагогами та учнями, між самими учнями і породжують різного роду деструктивні прояви - від прямих або непрямих погроз до агресивних дій. Основна особливість старшого підліткового віку - це яскравий прояв властивостей індивідуальності й неповторності особистості, активізація процесу самоактуалізації.

Підлітковий вік – це час активного формування світогляду, інтересів, системи ціннісних уявлень, розвитку рефлексії, зміни самооцінки та формування відчуття. Е. Вроно зазначає, що підліток часто переживає проблеми трьох «Н»: нездоланність труднощів, нескінченність нещастя і непереносимість туги і самотності. Підліткам надзвичайно складно за нестабільних соціальних умов здійснити перехід від дитинства до дорослого віку. Саме в цей період вони найчастіше переживають самотність, як свою

непотрібність, покинутість, відторгнутість. В таких умовах пошук вирішення проблем самотності набуває особливої значущості.

В цей час найбільшої трансформації зазнає Я-концепція підлітка. Відбувається побудова нового образу Я, на який впливає зовнішнє соціальне оточення підлітка (сім'я, школа, друзі та однолітки). Підліток, намагаючись довести собі та іншим свою самостійність та унікальність, прагне до усамітнення, що допомагає йому в індивідуалізації. Все вищесказане активно впливає на процес соціалізації індивіда, яка в період кризи проходить дуже складно через зростання соціальної та моральної зрілості та його входження у нову систему відносин. Тому при недостатній підтримці з боку авторитетних для підлітка людей та референтних груп у нього може виникнути почуття непотрібності і як наслідок самотності та відчуження.

Основною причиною міжособистісних конфліктів за участю підлітка є суперечність між ставленням дорослого до підлітка як до дитини і уявленням підлітка про міру власної дорослості. Протест дитини виникає у формі неслухняності, грубості, впертості, агресивності. Ці ж прояви були присутні й у попередніх вікових кризах. Проте у підлітковому віці вони мають особливо яскравий, глибокий характер, оскільки можливості підлітка в діяльності та поведінці розширюються. При неадекватному реагуванні дорослих на конфлікт з підлітком він стає відчуженим, безконтрольним, некерованим, відмовляється від спілкування.

В даний час в сучасних реаліях стає все більш актуальною проблема батьківської залученості. Це пов'язано з тим, що в умовах соціальної нестабільності батьки змушені першочергову увагу приділяти фінансовим питанням. В силу своєї зайнятості у батьків немає можливості присвячувати своїм дітям достатньо часу. Спілкування з батьками може бути одним з ресурсів сім'ї для збереження здоров'я, сприяючим розвитку соціальних цінностей, які озброюють молоде покоління здатністю справлятися зі стресовими ситуаціями або можуть захистити їх від несприятливих впливів.

Основними причинами самотності у підлітковому віці може бути почуття відчуженості від батьків (або нестача позитивної батьківської участі в житті дитини); неповні сім'ї, маргінальний статус (змішання ролей) підлітка в суспільстві; надлишкове очікування уваги до своєї персони; підвищення бажання виділитись, яке призводить до того, що підліток відчуває себе невдахою та відторгнутим; занижена самооцінка та загострене почуття жалості до себе, песимізм стосовно можливості бути позитивно оціненим оточуючими; почуття байдужості до життя, його беззмістовність, низькі очікування стосовно власних успіхів у навчанні, що призводить до ланцюга невдач і замкнутості; підвищена тривожність і сором'язливість; розкриття власних когнітивних здібностей, які дозволяють краще себе пізнати; зростання відчуття волі, яке лякає підлітка; прагнення до самоідентифікації.

РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методологічні основи дослідження самотності у підлітків

Методологічними засадами дослідження самотності підлітків виступали теоретичні положення провідних психологічних, медичних та соціологічних підходів.

Провідні положення **психодинамічних теорій** визначають самотність як реакцію індивіда на неадекватне задоволення потреби в тісних людських зв'язках.

Незважаючи на нечасте вживання З.Фрейдом самого терміна “самотність”, розуміння його динаміки особистості як послідовної зміни дії механізмів ідентифікації й відокремлення (відчуження) дає ключ до розуміння внутріособистісного генезису самотності [38, с. 65].

На думку К.Г. Юнга самотність полягає зовсім не в тому, що нікого немає поруч, суть його в неможливості донести до інших те, що тобі видається важливим, або відсутності однодумців. Знаючи більше інших завжди залишається самотнім. Проте самотність зовсім не виключає спілкування, бо ніхто так не потребує спілкування, як самотня людина, причому спілкування приносить плоди саме там, де кожен пам'ятає про свою індивідуальність, не ідентифікуючи себе з іншими [95, с. 56].

Г. Зілбург розглядав самотність і усамітнення. Самотність – це нездоланне гнітюче відчуття самотності. Згідно із психодинамічним підходом, самотність є відображенням специфічних рис особистості: нарцисизму, манії величчя, ворожості, підозрливості. Всі проблеми виникають і формуються у дитячому та підлітковому віці на комунікативному рівні. Дефіцит спілкування з найближчим оточенням, відсутність або брак довірливих стосунків із рідними та однолітками деформують особистість. Тобто нездатність задовольнити підліткову потребу в інтимності може привести до глибокої самотності у подальшому житті [76, с. 70- 73].

У **неофрейдистських уявленнях** про самотність основний акцент робиться на тому, що людина потерпає під тягарем свободи та прагне мати якісь стосунки з оточуючими.

Е. Фромм називав потребу у зв'язку з навколишнім світом глибинною людською потребою. "Почуття повної самотності веде до психічного руйнування, так само як фізичний голод - до смерті". Ця зв'язаність з іншими з ідентична фізичному контакту. Індивід може бути фізично самотній, але при цьому пов'язаний з якимись ідеями, спогадами, моральними цінностями або хоча б соціальними стандартами. Це дає йому почуття спільності. Разом з тим, на думку Е. Фромма, індивід може жити серед людей, але при цьому відчувати почуття повної ізолюваності. Якщо така ізолюваність переходить певну межу, то виникає розумовий розлад шизофренічного толку. Відсутність пов'язаності з будь-якими цінностями, символами, підвалинами можна назвати моральним самотністю. Можна стверджувати, що моральна самотність так само нестерпна, як і фізична. Більш того, фізична самотність стає нестерпною лише в тому випадку, якщо воно тягне за собою і самотність моральну [81, с. 130].

Е. Фромм вважав, що духовна зв'язаність зі світом може приймати найрізноманітніші форми: відлюдник у своїй келії, що вірить в Бога, або політичний в'язень в одиночній камері, відчуває єдність з товаришами по боротьбі, - вони не самотні морально. Англійський джентльмен, не знімає смокінга навіть у самій екзотичній обстановці, або дрібний буржуа, відірваний від свого середовища, відчуває себе пов'язаними зі своєю нацією або якимись її символами. Зв'язаність зі світом може мати як піднесений, так і тривіальний характер, але навіть якщо вона заснована на самих низинних засадах, то все одно вона набагато переважна самотності. Релігія і націоналізм, як і будь звичаї, будь забобони, навіть найбезглуздіші і принизливі, рятують людину, якщо пов'язують її з іншими людьми, від найстрашнішого - від ізоляції [82, с. 67].

К. Хорні (1993) говорячи про «невротичну особистість», пов'язує її виникнення з культуральними впливами, що формують відносини суперництва, наслідками яких є ворожі стосунки між людьми, страхи, почуття емоційної ізолюваності і самотності [85, с. 116].

Г. Салліван вбачав корені самотності дорослого в його дитинстві. Він встановив, що вперше потреба в людській близькості з'являється у прагненні дитини до контакту. У підлітковому віці набуває форму потреби в приятелі, з яким можна обмінятися своїми потаємними думками. У підлітків, які відчують нестачу соціальних навичок, внаслідок неправильних взаємин з батьками в дитинстві, як правило, виникають труднощі при встановленні приятельських стосунків з однолітками. Ця нездатність задовольнити підліткову потребу в інтимності може призвести до глибокої самотності [125, с. 290].

В екзистенціальної психології, основні положення якої розглядають, що самотність є фундаментальною основою особистісного розвитку, однією з невід'ємних характеристик людського буття розкрито в роботах таких авторів І. Ялом, К. Мустакас, В. Франкл та Д. О. Леонтьєв.

Згідно з Д. О. Леонтьєвим [44, с. 55–81], переживання власної відстороненості від зв'язків з іншими людьми може мати місце як в стані фізичної (об'єктивної) ізоляції, так і в присутності інших людей, але без психологічного контакту з ними. Перший випадок традиційно позначається словом “самотність”, а другий свідчить про відчуження. Якщо самотність добровільно обирається людиною, то це переживання називають усамітненням, прикладом якого може служити релігійне затворництво. В іншому випадку, коли самотність є вимушеною, вона може служити джерелом серйозних психологічних проблем і порушень. [87, с. 147].

І. Ялом виділяє три типи самотності (ізолюваності):

1. Внутрішньоособистісна: від себе.

Людина тікає від якоїсь частини себе (напр. своїх сильних і засмучуючих переживань), зводячи бар'єри між частинами свого Я. Це

відбувається не тільки коли людина хоче захиститися від неприємних відчуттів або думок, а й у випадках, коли вона заперечує власні бажання і не довіряє собі.

2. Міжособистісна: від інших.

Людина тікає від відносин з іншими людьми і розуміння, що вона живе не так, як їй цього хочеться. Причин цього може бути кілька, і в тому числі невміння будувати близькі стосунки, страх, особистісні особливості і попередній досвід відносин і ін.

3. Екзистенціальне: від життя.

Людина ховається в натовпі від смутку і туги, від усвідомлення, що ніхто і ніщо не зможе дати вічного сенсу, радості та уваги. У неї можуть бути як завгодно хороші відносини з членами сім'ї і собою. Однак, вона приходить до розуміння, що тільки вона сама несе відповідальність за життя і що ніякі відносини не зможуть дати повного розуміння і постійної любові. І цю ситуацію нічого змінити не може. Це пов'язано з тим, що ніщо не зможе скасувати життєвий факт - наше екзистенційну самотність. До усвідомлення цього факту приходять не тільки люди похилого віку. Це питання виникає перед нами, коли йдуть з життя близькі і важливі для нас люди, і ми залишаємося одні. Вона вривається вихором в наше життя як після трагічних подій. Часто після цього ми відчуваємо страх і безпорадність перед чимось більш могутнім і іноді розуміємо, що в житті немає нічого постійного, завжди відповідного нашим очікуванням. І якщо ми підемо далі, то можемо побачити, що ми дуже обмежено можемо впливати на хід нашого життя, оскільки повинні поодиноці стояти перед силами природи і суспільством [97, с. 315].

Яскравим представником цього напрямку є Мустакас. Він підкреслює значення різниці між «суєтою самотності» і щирою самотністю. Суєта самотності- це система захисних механізмів, що віддаляє людину від рішення істотних життєвих питань і яка постійно спонукає її прагнути до активності заради активності разом з іншими людьми. Щира самотність виникає з

конкретної реальності самотнього існування і з зіткнення особистості з прикордонними життєвими ситуаціями (народження, смерть, життєві зміни, трагедії), пережитими поодиночі. Як вважає Мустакас, щира самотність може бути і творчою силою, тому що кожне дійсне переживання самотності – це побачення із самим собою, що є по суті способом підтримки життя, це спосіб вирватися зі стандартних циклів поведінки. Екзистенціалісти, таким чином, призивають людей перебороти їхній страх перед самотністю і навчитися позитивно її використовувати. Мустакас на відміну від більшості теоретиків оцінює самотність позитивно як продуктивний, творчий стан людини (при цьому не заперечує, що вона може мати хворобливий ефект) [12, с. 59–64].

Соціологічні концепції покладають відповідальність за виникнення самотності на сучасне суспільство, в якому немає місця для спілкування, задоволення від причетності до того, що робиться в світі. К. Боумен, Д. Рісмен і П. Слейтер - яскраві представники соціологічного підходу до вивчення проблеми самотності.

Мустакас на відміну від більшості теоретиків оцінює самотність позитивно як продуктивний, творчий стан людини (при цьому не заперечує, що вона може мати хворобливий ефект)

К. Боумен виділяє кілька факторів, що сприяють посиленню самотності в сучасному суспільстві: послаблення зв'язків у первинній групі; збільшення сімейної та соціальної мобільності, роблячи наголос на значення подій, що відбуваються в житті людини в зрілому віці таких, наприклад, як розлучення. Д. Рісмен і П. Слейтер пов'язують свої дослідження проблеми самотності з вивченням характеру і одночасно аналізують здатність суспільства задовольняти потреби його членів. Д. Рісмен і його послідовники заявляють, що однією з головних причин самотності є орієнтація на інших. Індивіди, «орієнтовані на інших», не тільки хочуть подобатися, але і постійно пристосовуються до обставин і контролюють своє міжособистісне оточення з тим, щоб визначити лінію своєї поведінки. Люди, що орієнтуються на думку

інших, відокремлені від свого справжнього «Я», своїх почуттів і своїх очікувань [23, с. С. 80–89].

Для П. Слейтера проблема особистості полягає не в орієнтації на інших, а скоріше в індивідуалістичному суспільстві. П. Слейтер вважає, що всі ми прагнемо до спілкування, причетності, залежності, довіри і співпраці з іншими людьми, до «прояву відповідальності за свої імпульси і життєві орієнтації». Проте необхідність у спілкуванні, причетності і залежності недосяжні в суспільстві через прихильність до індивідуалізму внаслідок укорінення віри в те, що кожен повинен слідувати своїй власній долі. Результатом цього і стає самотність [23, с. С. 80–89].

Таким чином, методологічними підставами дослідження самотності підлітків виступали: провідні положення психодинамічних теорій про діалектику взаємовідношень між усвідомленими і неусвідомленими мотивами особистості, неофрейдистські уявлення про самотність, положення екзистенціальної психології про об'єктивацію сенсу здорової особистості та соціологічні концепції самотності.

2.2. Соціально-демографічна структура вибірки

Для дослідження відчуття самотності в контексті психічного здоров'я старших школярів було проведено дослідження на базі Одеської загальноосвітньої школи № 61, м. Одеса. В дослідженні взяли участь 80 учнів: 40 дівчаток та 40 хлопчиків з 10-А; 10-Б; 10-В; 10-Г класів, зазначеної школи. Дослідження проводилось в період квітень-травень 2020 року. Вік респондентів: для вибірки взято учнів віком 15-16 років. Середній вік респондентів склав 15,566 років ($SD = 1,105$ років).

Основні соціально-демографічні показники вибірки наведені в таблиці 2.1. Також були підраховані частки респондентів, народжених в Україні і тих, які мають українське громадянство. 94,4% склали уродженці України і 5,4% респондентів були народжені в інших країнах. 96,6% склали громадяни

України і 3,4% - громадяни інших держав. Опитування здійснювалось за погодженням з адміністрацією шкіл і після інформування педагогічного складу і батьківських комітетів, за участю шкільного психолога. Опитування було проведено з одночасним наданням можливостей допомоги та консультування (мобільний телефон, електронна пошта, адреса сторінки в соціальних мережах психолога-інтерв'юера). Опитувальники пред'являлися фронтально – цілому класу під час одного уроку. Для забезпечення максимальної щирості відповідей і зниження занепокоєння підлітків із приводу можливості розголошення інформації, випробувані заповнювали бланки анонімно, фіксуючи тільки свої стать та вік.

Серед відібраних респондентів більшість дітей займаються в різноманітних гуртках, а саме: 10 дівчаток відвідують заняття з бальних танців; 4 дівчаток відвідують художні гуртки; 19 хлопчики відвідують гуртки бойового мистецтва; 7 хлопчиків ходять на заняття з футболу і входять до складу шкільної футбольної команди; 5 дівчаток займаються іноземною мовою та 3 хлопчиків відвідують заняття з баскетболу. Всі діти були позитивно налаштовані на проведення дослідження та не відмовлялись давати відповіді на різні запитання, в тому числі організаційні.

Таблиця 2.1

Соціально-демографічний профіль вибірки

Показник	Категорія	Частота
Стать	Чоловіча	50 %
	Жіноча	50 %
Вік	15	53%
	16	47%
Народжені в Україні	Так	94,4%

	Ні	6,4%
Українське громадянство	Так	96,6%
	Ні	3,4%

2.3. Психодіагностичний інструментарій

Для визначення психічних станів у респондентів в роботі було використано такі методики:

1) Методика діагностики агресивних та ворожих реакцій людини А.Басса—А.Дарки [101, с. 307] (ДОДАТОК А).

А. Басс, вивчивши ряд положень своїх попередників, розділив поняття агресії і ворожості і визначив останню як: «...реакцію, розвиваючу негативні почуття та негативні оцінки людей і подій»

На думку вченого, агресивні дії можна описати, використовуючи три шкали: фізичні — вербальні, прямі — непрямі і активні — пасивні. Комбінації цих параметрів дають вісім можливих категорій, під які потрапляє більшість агресивних дій. Наприклад, такі дії, як стрільба, нанесення ударів холодною зброєю, побиття, коли одна людина здійснює фізичне насильство над іншою, можуть бути класифіковані як фізичні, активні і прямі. А, скажімо, поширення чуток або зневажливі висловлювання «за очі» можна охарактеризувати як вербальні, активні і непрямі.

А. Басс і А. Дарки виділили наступні види агресивних реакцій:

- фізичний вид агресії — людина використовує фізичну силу проти іншої особи;
- непряма агресія — дії людини неявно направлені на іншу особу або на неживі предмети;

- роздратування — підвищена нервовість, збудженість, готовність до прояву негативних реакцій на незначні подразники;
- негативізм — опозиційна манера в поведінці, що виявляється в діапазоні від пасивного сприйняття до активного опору й боротьби;
- образа — негативне почуття, в основі якого лежать переживання людини з приводу допущеної по відношенню до неї несправедливості (дійсної або уявної), нерозуміння з боку оточуючих, ущемлення інтересів, враженого почуття власної гідності;
- підозрілість — складний комплекс почуттів, що виявляється в широкому діапазоні: від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що вони шкодять;
- вербальна агресія — вираження негативних почуттів за допомогою словесних реакцій (прокльони, загрози, сарказм);
- почуття провини — негативно забарвлені переживання, пов'язані з допущеною помилкою, заподіяною шкодою, з почуттям невиконаного обов'язку, які часто призводять до зниження самооцінки.

Методика була запропонована в 1957 році для вимірювання ступеня прояву різних форм агресивної поведінки, все більш широко застосовується в нашій країні (як і за кордоном). Додаткова редакція, уніфікація розрахунку показників, перевірка валідності і надійності здійснені канд.пс.наук А. К.Осніцкім (Психологічний інститут РАВ). Ця методика була адаптована А. А. Хваном, Ю. А. Зайцевим і Ю. А. Кузнєцовою в 2005 році. Для вибірки стандартизації було відібрано 646 підлітків 16 - 17 років з міста Новокузнецьк. Шкала тесту допускає індивідуальне і групове застосування. Методика призначена для обстеження респондентів віком від 14 років і старше.

2) Шкала батьківської залученості [77, с. 163] (ДОДАТОК Б).

Набір пунктів для шкали складався з семи тверджень:

1. Як часто ваші батьки перевіряли домашнє завдання?
2. Як часто ваші батьки розуміли ваші проблеми?

3. Як часто ваші батьки знали, чим ви займаєтеся у вільний час?
4. Як часто ваші батьки допомагали вам приймати важливі рішення?
5. Як часто ваші батьки говорили з вами про події, які з вами відбуваються?
6. Як часто ваші батьки приходили на вас подивитися, коли ви були зайняті певною діяльністю, такою як ігри, спорт?
7. Як часто ваші батьки прислухалися до вашої думки або до того, що ви говорите?

Варіанти відповідей були представлені у вигляді п'ятибальною шкали:

- 1) Ніколи;
- 2) Рідко;
- 3) Іноді;
- 4) Велику частину часу;
- 5) Завжди.

Інтегральний показник батьківської залученості формується шляхом підсумовування балів по кожному пункту шкали. Мінімальне значення показника становить 7 балів, максимальна – 35 балів.

При розрахунку надійності по внутрішньої узгодженості критерій α Кронбаха склав 0,738, що є допустимим значенням для особистісних опитувальників.

Оскільки досліджена вибірка за своїм обсягом та структурою відповідає правилам для стандартизації шкал, то розраховані для неї норми є репрезентативними для українських підлітків відповідного віку і соціального статусу. Для даної шкали можна ввести наступні тестові норми: середнє значення – 15,337 балів, стандартне відхилення – 3,352 бали, медіана – 16,020 балів, перший квартиль – 13,020 балів і третій квартиль – 18,020 балів. Статистично значущих відмінностей за гендерною ознакою не виявлено ($p > 0,05$). Середній бал в групі підлітків чоловічої статі становив 15,138, при стандартному відхиленні 3,360 балів, тоді як в групі підлітків жіночої статі середній бал склав 15,550 при стандартному відхиленні 3,359 балів. Ці дані,

свідчать про те, що батьки синів і дочок приймають практично однакову участь в їх житті. Це може пояснюватися тим, що установки батьків на батьківську участь не залежать від статі дитини.

3) Шкала психологічного та фізичного булінгу [77, с. 120] (ДОДАТОК В).

До параметру булінгу увійшли питання, які стосуються зневажливого ставлення однолітків протягом останніх 12 місяців:

1. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто штовхали, били або вдарили мене.
2. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто поширювали чутки про мене.
3. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто дражнили мене.
4. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто спеціально відсторонювали мене від різних заходів.
5. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто забирали в мене гроші, власність або їжу.
6. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто давали мені прізвиська.
7. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто висміювали мою зовнішність або манеру говорити.
8. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто змушували мене працювати на інших.
9. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто нешанобливо ставилися до мене.
10. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто поводитися жорстоко.
11. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто показували свою перевагу наді мною.

12. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто контролювали мене.

13. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто били мене.

Варіанти відповідей:

1. Так.

2. Ні.

До психологічної агресії увійшли такі пункти, як «Висміювали мою зовнішність або манеру говорити», «Нешанобливо ставилися до мене», «Показували свою перевагу наді мною», «Давали мені прізвиська», «Поширювали чутки про мене», «Поводилися жорстоко», «Дражнили мене», «Спеціально відсторонювали мене від різних заходів». До фізичної агресії увійшли такі пункти: «Забирали в мене гроші, власність або їжу», «Змушували мене працювати на інших», «Били мене», «Штовхали, били або вдаряли мене», «Контролювали мене».

Для шкали психологічного булінгу значення α Кронбаха склало 0,723. Для шкали фізичного булінгу, оцінка надійності за внутрішньої узгодженістю показала незадовільний рівень (α Кронбаха = 0,624). Однак при видаленні одного з пунктів: пункту «Протягом останніх 12 місяців навколишні часто штовхали, били або били мене» внутрішня узгодженість зросла до задовільного значення (α Кронбаха = 0,624). Отже, оцінка булінгу проводилась за двома шкалами: психологічний булінг і фізичний булінг.

Для даних субшкал були характерні такі описові статистики. Для шкали психологічного булінгу: середнє значення - 0,911 балів, стандартне відхилення - 1,419 бали, медіана - 0,000 балів, асиметрія - 2,060, ексцес - 4,611. Для шкали фізичного булінгу: середнє значення - 0,051 балів, стандартне відхилення - 0,294 бали, медіана - 0,000 балів, асиметрія - 7,181, ексцес - 59,414.

4) Анкета с запитаннями (ДОДАТОК Г) (розроблена нами для цього дослідження).

Також підліткам було запропоновано анкету до якої входили наступні запитання: стать, зріст, вага, вік випробовуваних, а також наявність хронічних захворювань і отримання серйозної травми або захворювання протягом останніх 6 місяців, приналежність до різноманітних гуртків, місце народження, громадянство, труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями, проживання з матір'ю, проживання з батьком, кількість братів і сестер та питання: «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе» та «Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців».

Отже, нами було сформовано вибірку дослідження і визначено відповідний психодіагностичний інструментарій. Обсяг вибірки склав 80 чоловік (40 дівчаток та 40 хлопчиків з 10-А; 10-Б; 10-В; 10-Г класів). Дослідження було проведено на базі Одеської загальноосвітньої школи № 61, м. Одеса. Дослідження проводилось в період квітень-травень 2020 року. Вік респондентів: для вибірки взято учнів віком 15-16 років. Середній вік респондентів склав 15,566 років ($SD = 1,105$ років).

Респондентам було запропоновано наступні методики дослідження: методику діагностики агресивних та ворожих реакцій людини А.Басса—А.Дарки, шкалу батьківської залученості та шкалу психологічного та фізичного булінгу (психометрично обґрунтовані для нашого дослідження). Також підліткам було запропоновано анкету до якої входили наступні запитання: стать, зріст, вага, вік випробовуваних, а також наявність хронічних захворювань і отримання серйозної травми або захворювання протягом останніх 6 місяців, приналежність до різноманітних гуртків, місце народження, громадянство, труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями, проживання з матір'ю, проживання з батьком, кількість братів і сестер та питання: «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе» та «Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців».

Висновки по 2 розділу

Методологічними засадами дослідження самотності підлітків виступали теоретичні положення провідних психологічних, медичних та соціологічних підходів.

Провідні положення психодинамічних теорій визначають самотність як реакцію індивіда на неадекватне задоволення потреби в тісних людських зв'язках. З.Фрейдом говорячи про динаміку особистості, як послідовної зміни дії механізмів ідентифікації й відокремлення (відчуження), дає ключ до розуміння внутріособистісного генезису самотності. На думку К.Г. Юнга самотність полягає зовсім не в тому, що нікого немає поруч, суть його в неможливості донести до інших те, що тобі видається важливим, або відсутності однодумців. Зілбург вважав нездатність задовольнити підліткову потребу в інтимності може привести до глибокої самотності у подальшому житті.

У неофрейдистських уявленнях про самотність основний акцент робиться на тому, що людина потерпає під тягарем свободи та прагне мати якісь стосунки з оточуючими. Е. Фромм називав потребу у зв'язку з навколишнім світом глибинною людською потребою. К. Хорні говорячи про «невротичну особистість», пов'язує її виникнення з культуральними впливами, що формують відносини суперництва, наслідками яких є ворожі стосунки між людьми, страхи, почуття емоційної ізоляції і самотності. Г. Салліван вважав, що нездатність задовольнити підліткову потребу в інтимності може призвести до глибокої самотності.

В екзистенціальної психології, основні положення якої розглядають, що самотність є фундаментальною основою особистісного розвитку, однією з невід'ємних характеристик людського буття розкрито в роботах таких авторів І. Ялом, К. Мустакас, В. Франкл та Д. О. Леонтьєв. Згідно з Д. О. Леонтьєвим, переживання власної відстороненості від зв'язків з іншими людьми може мати місце як в стані фізичної (об'єктивної) ізоляції, так і в присутності інших людей, але без психологічного контакту з ними.

Соціологічні концепції покладають відповідальність за виникнення самотності на сучасне суспільство, в якому немає місця для спілкування, задоволення від причетності до того, що робиться в світі. К. Боумен, Д. Рісмен і П. Слейтер - яскраві представники соціологічного підходу до вивчення проблеми самотності. І. Ялом виділяє розглядає самотність з точки зору ізолюваності. К. Боумен виділяє кілька факторів, що сприяють посиленню самотності в сучасному суспільстві: послаблення зв'язків у первинній групі; збільшення сімейної та соціальної мобільності, роблячи наголос на значення подій, що відбуваються в житті людини в зрілому віці таких, наприклад, як розлучення. Д. Рісмен і П. Слейтер пов'язують свої дослідження проблеми самотності з вивченням характеру і одночасно аналізують здатність суспільства задовольняти потреби його членів.

Таким чином, методологічними підставами дослідження самотності підлітків виступали: провідні положення психодинамічних теорій про діалектику взаємовідношень між усвідомленими і неусвідомленими мотивами особистості, неофрейдистські уявлення про самотність, положення екзистенціальної психології про об'єктивацію сенсу здорової особистості та соціологічні концепції самотності.

На базі Одеської загальноосвітньої школи №61, м. Одеса. серед учнів 10-11 класів було проведено дослідження відчуття самотності в контексті психічного здоров'я старших школярів. Для аналізу була зроблена вибірка з 80 учнів: по 40 хлопчиків і дівчаток різних соціально-демографічних статусів.

Опитування здійснювалось за погодженням з адміністрацією шкіл і після інформування педагогічного складу і батьківських комітетів, за участю шкільного психолога. Опитування було проведено з одночасним наданням можливостей допомоги та консультування (мобільний телефон, електронна пошта, адреса сторінки в соціальних мережах психолога-інтерв'юера). Опитувальники пред'являлися фронтально – цілому класу під час одного уроку. Для забезпечення максимальної щирості відповідей і зниження

занепокоєння підлітків із приводу можливості розголошення інформації, випробувані заповнювали бланки анонімно, фіксуючи тільки свої стать та вік.

Респондентам було запропоновано наступні методики дослідження: методику діагностики стану агресії опитувальник А. Баса і А. Даркі, шкалу батьківської залученості та шкалу психологічного та фізичного булінгу (психометрично обґрунтовані для нашого дослідження). Також підліткам було запропоновано анкету до якої входили наступні запитання: стать, зріст, вага, вік випробовуваних, а також наявність хронічних захворювань і отримання серйозної травми або захворювання протягом останніх 6 місяців, приналежність до різноманітних гуртків, місце народження, громадянство, труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями, проживання з матір'ю, проживання з батьком, кількість братів і сестер та питання: «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе» та «Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців».

РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОТНОСТІ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ

3.1. Програма емпіричного дослідження

Мета дослідження: дослідити проблему самотності у старших школярів.

Для написання дипломної роботи перед нами постали такі **завдання:**

1. провести аналіз теоретичних аспектів проблеми самотності у підлітків;
2. навести характеристику дітей підліткового віку;
3. визначити місце батьківської залученості в житті підлітка;
4. провести емпіричне дослідження відчуття самотності у дітей старшого шкільного віку.

Об'єкт дослідження: відчуття самотності підлітків.

Предметом дослідження є взаємозв'язок батьківської залученості з відчуттям самотності старших школярів.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що підлітки з низьким рівнем батьківської залученості можуть відчувати себе більш самотньо.

Методи дослідження:

- Теоретичні методи (теоретичний аналіз предмета і проблеми дослідження, поєднання історичного і логічного методів вивчення теорії питання, порівняння, моделювання, узагальнення психолого-педагогічного досвіду.)
- Емпіричні методи (спостереження, психодіагностичні методики: діагностика агресивних та ворожих реакцій людини А.Басса—А.Дарки, шкала батьківської залученості а шкала психологічного і фізичного булінгу (психометрично обґрунтовані для нашого дослідження), питання стосовно об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності та анкета с запитаннями (розроблена нами для цього дослідження).

- Математико-статистичні методи: обробка результатів дослідження за допомогою критерію r Пірсона, критерія d Сомерса, критерію τ_b Кендалла, критерію β , критерію F Фішера і показника квадратичної ети η . Аналіз емпіричних даних здійснювався за допомогою статистичного програмного пакету IBM SPSS Statistics 22.0.0.

Була розроблена програма емпіричного дослідження (діагностики) феномену самотності в контексті психічного здоров'я підлітків, яка включає в себе:

1. Вивчення місця самотності в житті сучасної людини. Огляд теоретичних праць, присвячених феномену самотності. Проведення аналізу тлумачень терміну «самотність» та вивчення теорій самотності з точки зору різних психологічних напрямків.

2. Характеристика підліткового періоду розвитку особистості. Дослідження особливостей психічного здоров'я підлітків та вивчення особливостей проходження підліткової кризи. Огляд причин підліткової агресії. Визначення основних детермінант відчуття самотності у підлітковому віці. Аналіз місця батьківської залученості в житті сучасного у дітей старшого шкільного віку.

3. Формування виборки, вибір методик дослідження та проведення тестування.

4. Проведення аналізу взаємозв'язку суб'єктивного та об'єктивного відчуття самотності з соціо-демографічними характеристиками респондентів, агресивною поведінкою старших школярів, психологічним та фізичним булінгом, та батьківською залученістю у життя респондентів та іншими показниками психічного здоров'я.

Дослідження проводилось в період квітень-травень 2020 року. Місце проведення: Одеська загальноосвітня школа №61, м. Одеса. Для участі в дослідженні взято групу підлітків 10-11 класів даної школи, яка складається з 80 осіб: 40 дівчат та 40 юнаків. Середній вік респондентів склав 15,566 років ($SD = 1,105$ років).

Діагностику стану агресії у підлітків вивчали за допомогою опитувальника діагностики агресивних та ворожих реакцій людини А.Басса—А.Дарки. Вивчення рівню батьківської залученості та психологічного та фізичного булінгу проводилося за допомогою методик психометрично обґрунтованих Ухановою А.І. Інші показники було визначено за допомогою анкети, розробленої нами для цього дослідження.

Результати пілотажного дослідження показали, що використання методик добре сприймаються та виконуються підлітками.

3.2 Аналіз і інтерпретація результатів дослідження

На першому етапі проаналізовано відповіді випробовуваних на питання, що стосуються об'єктивного і суб'єктивного відчуття самотності протягом останнього року. Для цих цілей було вивчено ставлення підлітків до тверджень «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе», як до параметру об'єктивної самотності і «Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців», як до параметру суб'єктивної самотності. Під об'єктивною самотністю нами розуміється, що підліток дійсно знаходиться в певній ізоляції від свого внутрішньосімейного і позасімейного оточення. У свою чергу, суб'єктивна самотність – це відчуття підлітка, яке може мати, а може і не мати під собою реальних підстав.

Кількісний аналіз дозволив виділити наступні тенденції. На питання про об'єктивну самотність нами були отримані наступні дані: ствердно відповіли на це питання 12,7% підлітків, 33,0% респондентів відповіли, що це частково вірно і негативно відповіли на це твердження 55,3% випробовуваних (Рис 3.1.).

Рис. 3.1. Кругова діаграма розподілу відповідей підлітків на питання стосовно відчуття об'єктивної самотності

На питання, що стосується суб'єктивного відчуття самотності протягом останніх 12 місяців, відповіді були наступними: ніколи не відчували самотність 20,5% респондентів, рідко і іноді 36,3% і 27,4% випробовуваних відповідно, часто відчували самотність 14,5% підлітків і 1,2% опитаних вказали, що завжди відчували самотність протягом останнього року (Рис 3.2).

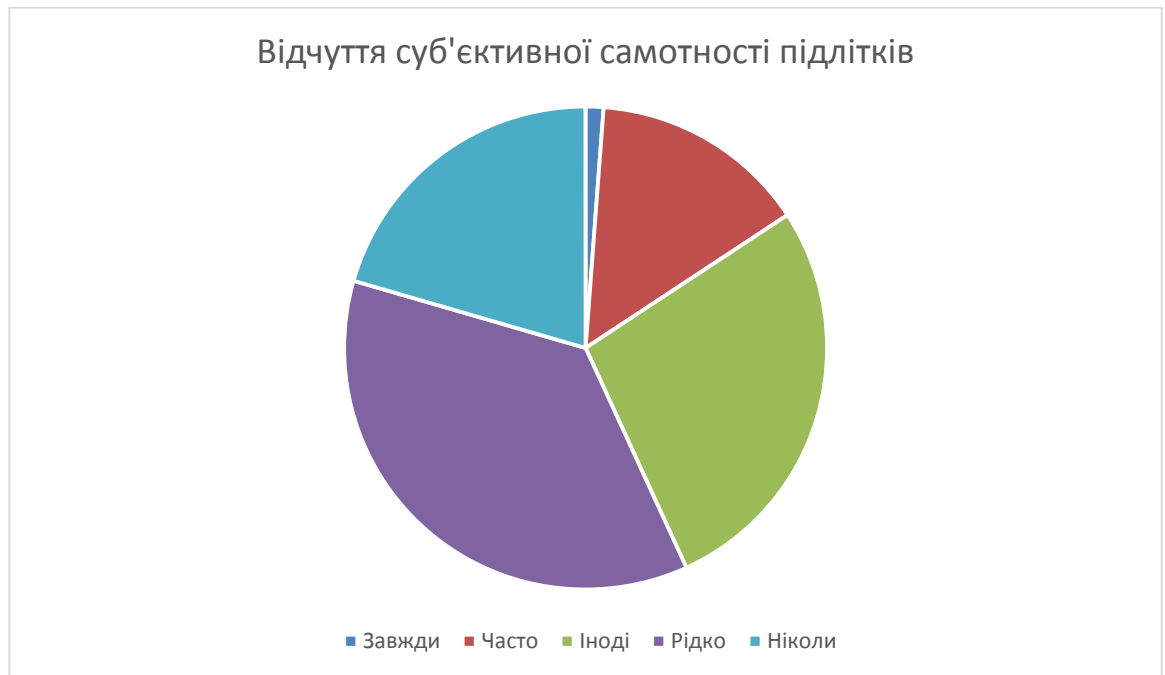

Рис. 3.2. Кругова діаграма розподілу відповідей підлітків на питання стосовно відчуття об'єктивної самотності

Далі нами було проаналізовано взаємозв'язок між ставленням випробовуваних до наступних тверджень «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе» і «Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців». Із твердженням «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе» погодились 1,3% респондентів, які негативно відповіли на запитання про відчуття самотності протягом останнього року, а також 3,4% випробовуваних, які відзначили, що рідко відчували самотність протягом останніх 12 місяців. Негативно на питання про об'єктивну самотність відповіли 2,3% респондентів, які часто відчували самотність протягом останнього року і 0,1%, відповіли, що завжди відчували це почуття протягом останніх 12 місяців. За допомогою d Сомерса [123, с. 799-811] нами було проаналізовано і виявлено статистично значущий прямо пропорційний зв'язок між параметром об'єктивної самотності і параметром суб'єктивного відчуття самотності ($d = 0,440$; $p < 0,001$).

Було проаналізовано взаємозв'язок питань анкети розробленої для нашого дослідження з відчуттям об'єктивної та суб'єктивної самотності

випробовуваних. До цих чинників було віднесено стать, зріст, вагу, вік випробовуваних, проживання з матір'ю, проживання з батьком, кількість братів і сестер, наявність хронічних захворювань, отримання серйозної травми або захворювання протягом останніх 6 місяців. Статистично значущий зв'язок було виявлено між параметром об'єктивної самотності і статтю випробовуваних ($\beta = -0,154$; $p < 0,01$). Найчастіше про об'єктивне почуття самотності повідомляли підлітки жіночої статі.

Що стосується гендерних відмінностей в переживанні самотності в дослідженні особливостей переживання самотності в юнацькому віці В.Г. Лашук, то більшість учасників чоловічої статі стверджували, що або відчуттів від переживання самотності не пам'ятають або поочуття самотності взагалі не переживали. Це може бути захисною реакцією, оскільки з дитинства в хлопчиків закладають такі стереотипи, що «страждати» і «переживати» чоловіки не повинні, така поведінка не приймається в традиційній чоловічій культурі. Отримані дані говорять про те, що у дівчат є досвід проговорювання своїх емоційних переживань в присутності інших. Дівчата, як правило, на деякий час повністю занурюються в негативні переживання і за допомогою близьких (подруги, батьків) «опрацьовують» їх. Хлопці свої відчуття усвідомлюють, але не намагаються їх аналізувати, а віддають перевагу чим-небудь відвернути увагу (подивитися телевізор, посидіти за комп'ютером) [43, с. 237-241].

Статистично значущих зв'язків між твердженням «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе» та «Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців» і такими параметрами, як зріст ($\beta = -0,057$; $p = 0,627$), вага ($\beta = 0,0440$; $p = 0,719$), вік випробовуваних ($\beta = 0,065$; $p = 0,467$), проживання з матір'ю ($\beta = -0,073$; $p = 0,680$); проживання з батьком ($\beta = 0,057$; $p = 0,454$); кількість братів ($\beta = -0,028$; $p = 0,626$) і сестер ($\beta = -0,114$; $p = 0,963$), а також наявністю хронічних захворювань ($\beta = 0,022$; $p = 0,749$) і отриманням серйозної травми або захворювання протягом останніх 6 місяців ($\beta = 0,036$; $p = 0,586$) виявлено не було.

В. Б'ютрон також вважає, що велику роль в підлітковому стресі відіграють міжособистісні стосунки, причому медіатором між міжособистісним стресом і суїцидальними думками є внутрішні відчуття підлітків, зокрема, почуття покинутості, самотності і «тягаря для оточуючих» [102,с. 143-149].

Якщо зробити висновок, на питання про об'єктивну самотність нами були отримані наступні дані: ствердно відповіли на це питання 12,7% підлітків, 33,0% респондентів відповіли, що це частково вірно і негативно відповіли на це твердження 55,3% випробуваних. На питання, що стосується суб'єктивного відчуття самотності протягом останніх 12 місяців, відповіді були наступними: ніколи не відчували самотність 20,5% респондентів, рідко і іноді 36,3% і 27,4% випробовуваних відповідно, часто відчували самотність 14,5% підлітків і 1,2% опитаних вказали, що завжди відчували самотність протягом останнього року.

В результаті аналізу взаємозв'язку між об'єктивним та суб'єктивним відчуттям самотності та питаннями нашої анкети було визначено статистично значущий зв'язок між параметром об'єктивної самотності і статтю випробовуваних. Найчастіше про об'єктивне почуття самотності повідомляли підлітки жіночої статі ($\beta = -0,190$; $p < 0,01$).

Далі нами було проаналізовано відповіді респондентів на питання шкали батьківської залученості.

Таблиця 3.1

Описові статистики для пунктів шкали батьківської залученості

Описові статистики	Пункти опитувальника						
	1	2	3	4	5	6	7
Середнє значення	2,530	3,363	3,768	3,704	3,562	2,883	3,600
Стандартне відхилення	1,359	1,341	1,261	1,447	1,388	1,565	1,351

Згідно даній таблиці, найменш інтенсивно батьківська залученість в житті підлітків виявляється в перевірці домашнього завдання. Це може пояснюватися тим, що в старших класах домашня робота виконується учнями самостійно і не потребує батьківського контролю. Цікавим є, що багато досліджень присвячені саме вивченню впливу батьківської залученості на академічну успішність [108, с. 99-116]. Оскільки ми вивчали підлітків, участь батьків у освітньому процесі була виражена мінімально в порівнянні з іншими компонентами батьківської залученості. Респонденти рідко відзначали відвідування батьками значущих для них заходів, що може пояснюватися тим, що батьки не можуть відвідувати ці заходи в силу своєї зайнятості на робочому місці. На думку підлітків, найбільш вираженою виявилась участь батьків у такій сфері, як обізнаність про проведення часу своїх дітей. Це може бути пов'язано з тим, що саме ця сфера життя підлітка може викликати найбільші побоювання у батьків. При співвідношенні віку підлітків і показника батьківської залученості за допомогою критерію t_b Кендалла [109, с. 81-89] була встановлена статистично значущий обернено пропорційний зв'язок між цими двома параметрами ($t_b = -0,138$; $p < 0,01$). Це можна пояснити тим, що в міру дорослішання підлітки стають більш самостійними і необхідність в участі батьків у їхньому житті поступово знижується.

На наступному етапі дослідження нами було проаналізовано взаємозв'язок між шкалою батьківської залученості та відчуттям об'єктивної та суб'єктивної самотності старших школярів. Зворотно-пропорційний статистично значущий зв'язок було встановлено між суб'єктивною самотністю і параметром батьківської залученості ($\beta = -0,233$; $p < 0,001$). Тобто підлітки з низьким рівнем залученості батьків у їхнє життя демонстрували вищий рівень суб'єктивної самотності. Про вагомий вплив батьківської залученості на психічне здоров'я підлітків говорилося у дослідженнях Уханової А.І. [77, с. 190].

На наступному етапі дослідження нами було проаналізовано ставлення респондентів до тверджень, які стосуються психологічного та фізичного булінгу. Найбільш часто булінг виявлявся у вигляді поширювання чуток про респондентів. Із загальної кількості підлітків 8,5% старшокласників повідомили, що навколишні штовхали, били або вдарили їх протягом останніх 12 місяців. Респонденти заявляли про те, що навколишні дражнили їх в 14,6% випадках. У 1,6% старших школярів, протягом останнього року, інші особи забирали гроші, власність або їжу. Також 18,9% випробуваних указали, що їм давали прізвиська, 10,5% - що навколишні висміювали їх зовнішність або манеру говорити. Протягом останніх 12 місяців, 1,5% респондентів вказали, що їх змушували працювати на інших. Про неповажне ставлення оточуючих до себе заявили 12,3% дітей. Про жорстоке поводження з боку оточуючих заявили 3,6% підлітків. Протягом останніх 12 місяців 2,4% старшокласників повідомили про те, що їх били інші люди. Про те, що навколишні показували свою перевагу над ними, розповіли 7,5% респондентів (Рис. 3.3.).

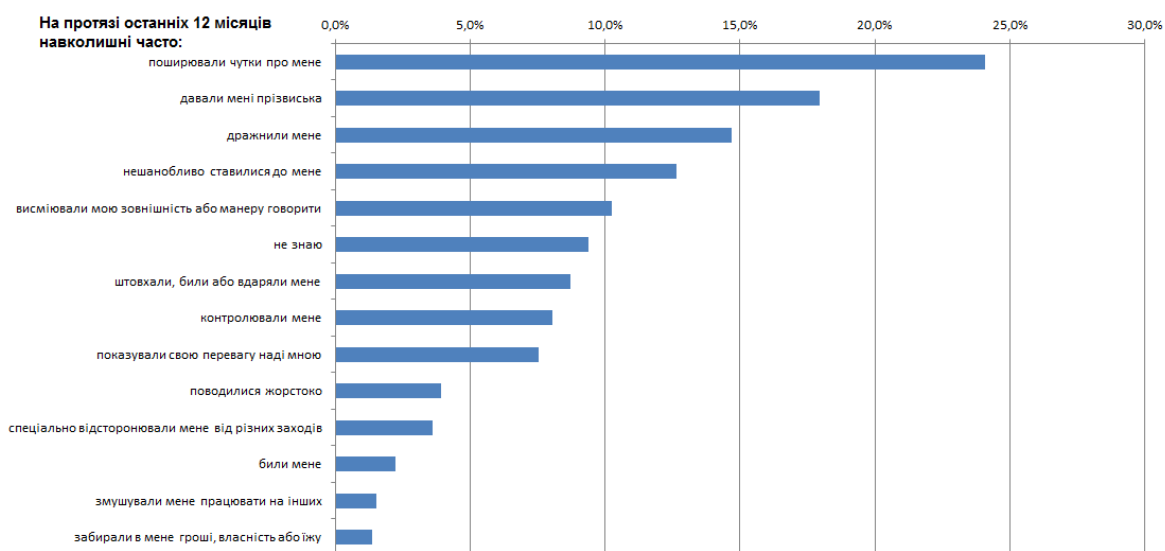

Рис. 3.3. Частота проявів психологічного та фізичного булінгу по відношенню до респондентів протягом останніх 12 місяців.

З психологічним булінгом стикалася майже половина опитаних школярів (44,4%), тоді як з фізичним булінгом зустрічається набагато менша кількість респондентів (3,6%). Загальна кількість підлітків, які ставали жертвами булінгу склала 45,9%.

Таким чином, провівши аналіз шкал психічного і фізичного булінгу можна зробити висновок, що психологічний булінг є більш поширеною проблемою в шкільному середовищі у зв'язку з тим, що його реалізація менш санкціонована. За допомогою критерію Фішера [3, с. 370] і показника квадратичної ети (η) [122, с. 213-220] проведено аналіз взаємозв'язку психологічного і фізичного булінгу зі статтю випробовуваних. Статистично значимі відмінності в залежності від статі учасників експерименту були відзначені щодо психологічного булінгу. Чоловіча стаття: $M = 0,769$, $Std.D. = 1,292$, жіноча стаття: $M = 1,035$, $Std.D. = 1,511$. Дівчатка страждали від психологічного булінгу частіше хлопчиків ($F = 5,156$; $p < 0,05$; $\eta^2 = 0,009$). Статистично значущих відмінностей в залежності від статі і віку по відношенню до фізичного булінгу не виявлено.

Потім нами було вичено взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності респондентів зі шкалою психологічного та фізичного булінгу та питанням стосовно труднощів з емоціями в спілкуванні з однолітками. Статистично значущого зв'язку між фізичним булінгом та об'єктивним та суб'єктивним відчуттям самотності встановлено не було. Прямо пропорційні статистично значущі зв'язки встановлено було між об'єктивною самотністю і психологічним булінгом ($\beta = 0,159$; $p < 0,05$), а також таким чинником, пов'язаним зі стосунками з однолітками, як труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями ($\beta = 0,146$; $p < 0,05$). Це означає, що частіше від самотності страждали ті підлітки, які були схильні до психологічного булінгу і зазнавали труднощів у спілкуванні з однолітками.

Дослідження ВООЗ демонструють, що жертви знущання можуть страждати від цілого ряду проблем, таких як депресія і тривожність (що в

крайніх проявах може призводити до самогубства), вони частіше повідомляють про проблеми інтерналізації, замкнутості і про неполадки в школі (відторгнення школи, відставання в навчанні і відрахування зі школи). Ті, кого ображають, відчують труднощі при формуванні дружніх відносин, а також почуття самотності [73, с. 114]. Аналогічні результати також демонструють дослідження, проведені серед американської молоді: ті, кого ображають, зазнають труднощів при формуванні дружніх відносин, а також почуття самотності [114, с. 2094–2100].

Наступне дослідження проводилося з використанням методики діагностики агресивних та ворожих реакцій людини А.Басса—А.Дарки. Отримані результати були обраховані з використання відповідного ключа та зведені в таблиці – окремо для дівчаток і для хлопчиків. Індекс агресивності включає в себе наступні шкали 1 - фізична агресія, 2 - вербальна агресія, 5- роздратування. Цей індекс показує ступінь вираженості негативних почуттів вербально або фізично при найменшому порушенні. Індекс ворожості включає в себе шкали 6 – образа і 7 - підозрілість. Це реакція, внаслідок якої розвиваються негативні почуття і негативні оцінки людей і подій.

Результати дослідження показників і форм агресії хлопчиків за методикою А. Басса-А. Дарки показали наступні результати: низький рівень фізичної агресії виявився у 35% досліджуваних дівчаток і 20% хлопчиків; середній рівень у 60% дівчаток і 50% хлопчиків; високий рівень у 5% дівчаток, а у хлопчиків значно більше - у 30%. Вербальна агресія у 45% досліджуваних дівчаток середнього рівня і у 60% високого. У хлопчиків вербальна агресія виявилась на таких рівнях: 10% низького рівня, 50% середнього і 40% високих показників. Показники непрямого виду агресії: 25% дівчаток і 20% хлопчиків на низькому рівні, 45% і 45% на середньому рівні відповідно, на високому рівні рівень непрямої агресії у 30% дівчат і у 35% хлопців. Індекс агресивності на високому рівні виявлено у 2 хлопчиків (5% всієї досліджуваної групи), ще в двох цей показник на межі норми. У

решти респондентів (і хлопців, і дівчат) індекс агресивності знаходиться в нормі.

Інші результати даного дослідження такі:

- Індекс ворожості вище норми у 60% дівчат і 50% хлопців, у 40% дівчат середні показники, а у 50% хлопців в межах норми;
- У трьох дівчаток та п'яти хлопчиків індекси ворожості виявились дуже низькими, про що свідчить те, що ці діти дуже рідко проявляють негативні емоції;
- Індекс агресивності у двох дівчат та двох хлопців низький;

Дослідження показало, що у дітей старшого шкільного віку агресивність менш виражена, ніж ворожість. Індекс ворожості вище норми у 65% дівчат і 50% хлопців, що свідчить про те що більша частина дітей відчуває гнів, огиду і відразу. При цьому у хлопчиків більш виражена фізична форма агресії, а у дівчаток вербальна.

Таблиця 3.2

Середні значення за шкалами агресії, одержані за методикою А. Басса-А. Дарки для дівчаток і хлопчиків.

Дослідні	Фіз.агр.	Верб.агр.	Підоз.	Обр.	Непр.	Негат.	Драт.	Вина	Інд.агр	Інд.воп
М -дів	3.45	6.1	7.35	4.15	4.1	2	5.6	6.35	16.5	11.2
М-хл.	4.5	6.3	6.415	4.7	4.35	2.3	4.4	6.55	16.75	10.45

На наступному етапі дослідження було проаналізовано взаємозв'язок між відчуттям суб'єктивної та відчуттям об'єктивної самотності та агресивністю і ворожістю респондентів. Кореляційний параметричний аналіз даних (критерій r Пірсона) [115, с. 254-256] старших школярів, здійснювався за допомогою статистичного програмного пакету IBM SPSS Statistics 22.0.0. Статистично значущий прямо пропорційний зв'язок було встановлено між

вербальною агресією дівчат та відчуттям суб'єктивної самотності ($r = 0,233$; $p < 0,001$). Статистично значущий прямо пропорційний зв'язок було встановлено між вербальною агресією дівчат та відчуттям суб'єктивної самотності ($r = 0,233$; $p < 0,001$). Статистично значущих зв'язків відчуття об'єктивної та суб'єктивної самотності з іншими проявами ворожості та агресивної поведінки встановлено не було. Тобто, ми можемо сказати, що дівчата з високим рівнем вербальної агресії відчували себе більш самотньо.

Дослідження підлітків Чіттагонгу К.Д.Біплоба також показало значну позитивну кореляцію ($r = 0,80$, $p < 0,01$) між самотністю та агресивністю підлітків [100, с. 153-166].

Тобто, на питання про об'єктивну самотність нами були отримані наступні дані: ствердно відповіли на це питання 12,7% підлітків, 33,0% респондентів відповіли, що це частково вірно і негативно відповіли на це твердження 55,3% випробуваних. На питання, що стосується суб'єктивного відчуття самотності протягом останніх 12 місяців, відповіді були наступними: ніколи не відчували самотність 20,5% респондентів, рідко і іноді 36,3% і 27,4% випробовуваних відповідно, часто відчували самотність 14,5% підлітків і 1,2% опитаних вказали, що завжди відчували самотність протягом останнього року. В результаті аналізу взаємозв'язку між об'єктивним та суб'єктивним відчуттям самотності та питаннями нашої анкети було визначено статистично значущий зв'язок між параметром об'єктивної самотності і статтю випробовуваних. Найчастіше про об'єктивне почуття самотності повідомляли підлітки жіночої статі. Було вичено взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності респондентів зі шкалою психологічного та фізичного булінгу та питанням стосовно труднощів з емоціями в спілкуванні з однолітками.

На наступному етапі дослідження нами було проаналізовано ставлення респондентів до тверджень, які стосуються психологічного та фізичного булінгу. Найбільш часто булінг виявлявся у вигляді поширювання чуток про респондентів. З психологічним булінгом стикалася майже половина опитаних

школярів (44,4%), тоді як з фізичним булінгом зустрічається набагато менша кількість респондентів (3,6%). Загальна кількість підлітків, які ставали жертвами булінгу склала 45,9%. Тобто, психологічний булінг є більш поширеною проблемою в шкільному середовищі, можливо, у зв'язку з тим, що його реалізація менш санкціонована. Також було встановлено, що дівчатка страждали від психологічного булінгу частіше хлопчиків

Прямо пропорційні статистично значущі зв'язки встановлено було між об'єктивною самотністю і психологічним булінгом, а також таким чинником, пов'язаним зі стосунками з однолітками, як труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями. Це означає, що частіше від самотності страждали ті підлітки, які були схильні до психологічного булінгу і зазнавали труднощів у спілкуванні з однолітками. Також було проаналізовано взаємозв'язок між відчуттям суб'єктивної та відчуттям об'єктивної самотності та агресивністю і ворожістю респондентів. Статистично значущий прямо пропорційний зв'язок було встановлено між вербальною агресією дівчат та відчуттям суб'єктивної самотності. Тобто дівчата з високим рівнем вербальної агресії відчували себе більш самотньо.

Аналіз шкали батьківської залученості продемонстрував, що найменш інтенсивно батьківська залученість в житті підлітків виявляється в перевірці домашнього завдання. Респонденти рідко відзначали відвідування батьками значущих для них заходів, що може пояснюватися тим, що батьки не можуть відвідувати ці заходи в силу своєї зайнятості на робочому місці. На думку підлітків, найбільш вираженою виявилась участь батьків у такій сфері, як обізнаність про проведення часу своїх дітей. При співвідношенні віку підлітків і показника батьківської залученості була встановлена статистично значущий обернено пропорційний зв'язок між цими двома параметрами. Це можна пояснити тим, що в міру дорослішання підлітки стають більш самостійними і необхідність в участі батьків у їхньому житті поступово знижується.

В результаті аналізу взаємозв'язку між шкалою батьківської залученості та відчуттям об'єктивної та суб'єктивної самотності старших школярів зворотно-пропорційний статистично значущий зв'язок було встановлено між суб'єктивною самотністю і параметром батьківської залученості. Тобто підлітки з низьким рівнем залученості батьків у їхнє життя демонстрували вищий рівень суб'єктивної самотності.

Висновки по 3 розділу

Дослідження феномену самотності у підлітків проводилося в кілька етапів: на першому етапі було сформовано вибірку респондентів і відібрано необхідні методики, за якими дослідження проводилось. Дослідження проводилось в період квітень-травень 2020 року. Місце проведення: Одеська загальноосвітня школа №61, м. Одеса. Для участі в дослідженні взято групу підлітків 10-11 класів даної школи, яка складається з 80 осіб: 40 дівчат та 40 юнаків. Середній вік респондентів склав 15,566 років ($SD = 1,105$ років). В якості методик дослідження було обрано наступні: методику діагностики стану агресії опитувальник А. Баса і А. Даркі, шкалу батьківської залученості та шкалу психологічного та фізичного булінгу (психометрично обґрунтовані для нашого дослідження). Також підліткам було запропоновано анкету до якої входили наступні запитання: стать, зріст, вага, вік випробовуваних, а також наявність хронічних захворювань і отримання серйозної травми або захворювання протягом останніх 6 місяців, приналежність до різноманітних гуртків, місце народження, громадянство, труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями, проживання з матір'ю, проживання з батьком, кількість братів і сестер та питання: «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе» та «Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців».

На другому етапі з респондентами було проведено бесіду з поясненням термінів і понять всіх методик. На третьому етапі дослідження ми підбили

підсумки анкетувань і зробили порівняльний аналіз з використанням методів математичної обробки статистичних даних.

При написанні дипломної роботи ми ставили перед собою завдання довести, що підлітки з низьким рівнем батьківської залученості можуть відчувати себе більш самотньо. Також нашою ціллю було встановити взв'язок відчуття об'єктивної та суб'єктивної самотності з іншими показниками психічного здоров'я старших школярів.

В результаті аналізу взаємозв'язку між шкалою батьківської залученості та відчуттям об'єктивної та суб'єктивної самотності старших школярів зворотно-пропорційний статистично значущий зв'язок було встановлено між суб'єктивною самотністю і параметром батьківської залученості. Тобто підлітки з низьким рівнем залученості батьків у їхнє життя демонстрували вищий рівень суб'єктивної самотності. Тобто, це може значити, що наша гіпотеза була підтвержена.

На питання про об'єктивну самотність нами були отримані наступні дані: ствердно відповіли на це питання 12,7% підлітків, 33,0% респондентів відповіли, що це частково вірно і негативно відповіли на це твердження 55,3% випробуваних. На питання, що стосується суб'єктивного відчуття самотності протягом останніх 12 місяців, відповіді були наступними: ніколи не відчували самотність 20,5% респондентів, рідко і іноді 36,3% і 27,4% випробовуваних відповідно, часто відчували самотність 14,5% підлітків і 1,2% опитаних вказали, що завжди відчували самотність протягом останнього року. В результаті аналізу взаємозв'язку між об'єктивним та суб'єктивним відчуттям самотності та питаннями нашої анкети було визначено статистично значущий зв'язок між параметром об'єктивної самотності і статтю випробовуваних. Найчастіше про об'єктивне почуття самотності повідомляли підлітки жіночої статі.

Аналіз шкали батьківської залученості продемонстрував, що найменш інтенсивно батьківська залученість в житті підлітків виявляється в перевірці домашнього завдання. Респонденти рідко відзначали відвідування батьками

значущих для них заходів, що може пояснюватися тим, що батьки не можуть відвідувати ці заходи в силу своєї зайнятості на робочому місці. На думку підлітків, найбільш вираженою виявилась участь батьків у такій сфері, як обізнаність про проведення часу своїх дітей. При співвідношенні віку підлітків і показника батьківської залученості була встановлена статистично значущий обернено пропорційний зв'язок між цими двома параметрами. Це можна пояснити тим, що в міру дорослішання підлітки стають більш самостійними і необхідність в участі батьків у їхньому житті поступово знижується.

Було проаналізовано ставлення респондентів до тверджень, які стосуються психологічного та фізичного булінгу. Найбільш часто булінг виявлявся у вигляді поширювання чуток про респондентів. З психологічним булінгом стикалася майже половина опитаних школярів (44,4%), тоді як з фізичним булінгом зустрічається набагато менша кількість респондентів (3,6%). Загальна кількість підлітків, які ставали жертвами булінгу склала 45,9%. Тобто, психологічний булінг є більш поширеною проблемою в шкільному середовищі, можливо, у зв'язку з тим, що його реалізація менш санкціонована. Також було встановлено, що дівчатка страждали від психологічного булінгу частіше хлопчиків.

Було вичено взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності респондентів зі шкалою психологічного та фізичного булінгу та питанням стосовно труднощів з емоціями в спілкуванні з однолітками. Прямо пропорційні статистично значущі зв'язки встановлено було між об'єктивною самотністю і психологічним булінгом, а також таким чинником, пов'язаним зі стосунками з однолітками, як труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями. Це означає, що частіше від самотності страждали ті підлітки, які були схильні до психологічного булінгу і зазнавали труднощів у спілкуванні з однолітками.

Також було проаналізовано взаємозв'язок між відчуттям суб'єктивної та відчуттям об'єктивної самотності та агресивністю і ворожістю респондентів.

Статистично значущий прямо пропорційний зв'язок було встановлено між вербальною агресією дівчат та відчуттям суб'єктивної самотності. Тобто дівчата з високим рівнем вербальної агресії відчували себе більш самотньо.

Тобто, в результаті нашого дослідження було виявлено, що частіше суб'єктивну самотність визначали підлітки жіночої статі. Також було встановлено, що дівчатка страждали від психологічного булінгу частіше хлопчиків. Було також виявлено, що частіше від самотності страждали ті підлітки, які були схильні до психологічного булінгу і зазнавали труднощів у спілкуванні з однолітками. Нами було встановлено, що дівчата з високим рівнем вербальної агресії відчували себе більш самотньо. Також визначено протективну роль батьківської залученості в виникненні відчуття суб'єктивної самотності старших школярів.

Прикладне значення дослідження полягає в тому, що результати даної роботи можуть бути використані в роботі шкільних, сімейних і практичних психологів, учителів для консультування батьків і учнів з проблеми дослідження, а також вони дають можливість більш ефективно розробляти профілактичні заходи по роботі з підлітками, які зазнають стан самотності.

Перспективами подальшого розвитку в цьому напрямі є вивчення інших параметрів психічного здоров'я, які можуть бути сприятливі виникненню об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності сучасної української молоді. Цікавим, на наш погляд, може бути вивчення взаємозв'язку між відчуттям об'єктивної та суб'єктивної самотності та інтернет-залежністю, ризиковою поведінкою, поведінкою із самоушкодження та суїцидальними тенденціями підлітків.

ВИСНОВКИ

Самотність - одна із складних психологічних проблем сучасної людини. Психіка, свідомість сучасної людини формується і розвивається в умовах все більш наростаючого інформаційного потоку, в процесі взаємодії з різними групами людей. Все це спонукає особистість перебувати в стані перманентної готовності до численних соціальних взаємодій. Тому поява все більшої кількості людей, що зазнають руйнівного впливу самотності, може здатися парадоксальною. На виникнення самотності впливають не тільки зовнішні соціально-економічні фактори, а й особистісні, вивчення яких дозволяє розширити цілісне уявлення про досліджуваний феномен. У науковому дискурсі самотності акцентується на тому, що швидкий розвиток високих технологій, зростаючі темпи соціальної мобільності, постмодернізація сучасного суспільства знаходяться у континуальному зв'язку із ізоляцією людини від соціуму, людини від людини. До таких процесів у площині сучасного українського суспільства додаються ще й складні наслідки соціальних трансформацій, за умов яких проблема самотності значно актуалізується.

Підлітковий вік є найскладнішим періодом у житті людини. Його часто називають періодом «бурі й натиску», періодом диспропорцій у розвитку через те, що в цей час відбуваються бурхливі зміни у фізіології та психіці дитини. Значні зрушення, які спостерігаються у всіх сферах життєдіяльності підлітка, зумовлюють його маргінальне або амбівалентне становище, оскільки підліток вже не дитина, але ще й не дорослий. У підлітковому віці на біологічному рівні відбувається глобальна перебудова організму, статеве дозрівання, тому цей період ще називають пубертатним періодом розвитку. Після періоду народження і немовлячого віку, пубертатний вік є третім періодом дитинства, коли організм знаходиться перед новим великим фізіологічним стрибком кількісного і якісного росту та різкою перебудовою більшості органів і систем. У цій пубертатній перебудові, що виражається у перетворенні дитячого організму у зрілий, провідне місце займають зміни у

статевій та ендокринній системах. Процеси статевого дозрівання пов'язані із цілісною перебудовою дитячого організму, більшої частини його органів і систем і, зокрема нервової системи і психіки. При цьому, емоційний фон підлітка характеризується нестабільністю.

У підлітковому віці більше, ніж в інших віках, зустрічаються акцентуйовані типи характеру, спостерігаються швидкі, непередбачувані і часті переходи від одного настрою до іншого: від радості до смутку, від веселощів до розпачу, від ейфорії до пригніченості. Хлопчики та дівчата підліткового віку схильні до емоцій, уразливі, імпульсивні, схильні до категоричних суджень, до недостатньо обдуманих вчинків. Таким чином, в підлітковому віці спостерігається емоційна неврівноваженість, наслідком якої підлітки відрізняються запальністю, бурхливим проявленням своїх відчуттів, пристрасністю: вони гаряче беруться за цікаву справу, пристрасно відстоюють свої погляди, готові «вибухнути» на найменшу несправедливість до себе і до своїх товаришів.

Основна особливість старшого підліткового віку – це яскравий прояв властивостей індивідуальності та неповторності особистості, активізація процесу самоактуалізації. Нехтування проблемою самоактуалізації з боку дорослих провокує виникнення в учнів агресивних проявів, що є причиною зниження ефективності міжособистісної взаємодії підлітків і дорослих у навчальній діяльності та суспільній поведінці. Агресивні прояви учнів підліткового віку розглядаються психологами та педагогами як одна з основних причин ускладнень, що виникають в навчально-виховному процесі. Особливо характерні вони для міжособистісних відносин між педагогами та учнями, між самими учнями і породжують різного роду деструктивні прояви - від прямих або непрямих погроз до агресивних дій. Основна особливість старшого підліткового віку - це яскравий прояв властивостей індивідуальності й неповторності особистості, активізація процесу самоактуалізації.

Підлітковий вік – це час активного формування світогляду, інтересів, системи ціннісних уявлень, розвитку рефлексії, зміни самооцінки та формування відчуття. Е. Вроно зазначає, що підліток часто переживає проблеми трьох «Н»: нездоланність труднощів, нескінченність нещастя і непереносимість туги і самотності. Підліткам надзвичайно складно за нестабільних соціальних умов здійснити перехід від дитинства до дорослого віку. Саме в цей період вони найчастіше переживають самотність, як свою непотрібність, покинутість, відторгнутість. В таких умовах пошук вирішення проблем самотності набуває особливої значущості.

В цей час найбільшої трансформації зазнає Я-концепція підлітка. Відбувається побудова нового образу Я, на який впливає зовнішнє соціальне оточення підлітка (сім'я, школа, друзі та однолітки). Підліток, намагаючись довести собі та іншим свою самостійність та унікальність, прагне до усамітнення, що допомагає йому в індивідуалізації. Все вищесказане активно впливає на процес соціалізації індивіда, яка в період кризи проходить дуже складно через зростання соціальної та моральної зрілості та його входження у нову систему відносин. Тому при недостатній підтримці з боку авторитетних для підлітка людей та референтних груп у нього може виникнути почуття непотрібності і як наслідок самотності та відчуження.

Основною причиною міжособистісних конфліктів за участю підлітка є суперечність між ставленням дорослого до підлітка як до дитини і уявленням підлітка про міру власної дорослості. Протест дитини виникає у формі неслухняності, грубості, впертості, агресивності. Ці ж прояви були присутні й у попередніх вікових кризах. Проте у підлітковому віці вони мають особливо яскравий, глибокий характер, оскільки можливості підлітка в діяльності та поведінці розширюються. При неадекватному реагуванні дорослих на конфлікт з підлітком він стає відчуженим, безконтрольним, некерованим, відмовляється від спілкування.

В даний час в сучасних реаліях стає все більш актуальною проблема батьківської залученості. Це пов'язано з тим, що в умовах соціальної

нестабільності батьки змушені першочергову увагу приділяти фінансовим питанням. В силу своєї зайнятості у батьків немає можливості присвячувати своїм дітям достатньо часу. Спілкування з батьками може бути одним з ресурсів сім'ї для збереження здоров'я, сприяючим розвитку соціальних цінностей, які озброюють молоде покоління здатністю справлятися зі стресовими ситуаціями або можуть захистити їх від несприятливих впливів.

Основними причинами самотності у підлітковому віці може бути почуття відчуженості від батьків (або нестача позитивної батьківської участі в житті дитини); неповні сім'ї, маргінальний статус (змішання ролей) підлітка в суспільстві; надлишкове очікування уваги до своєї персони; підвищення бажання виділитись, яке призводить до того, що підліток відчуває себе невдахою та відторгнутим; занижена самооцінка та загострене почуття жалості до себе, песимізм стосовно можливості бути позитивно оціненим оточуючими; почуття байдужості до життя, його беззмістовність, низькі очікування стосовно власних успіхів у навчанні, що призводить до ланцюга невдач і замкнутості; підвищена тривожність і сором'язливість; розкриття власних когнітивних здібностей, які дозволяють краще себе пізнати; зростання відчуття волі, яке лякає підлітка; прагнення до самоідентифікації.

Методологічними засадами дослідження самотності підлітків виступали теоретичні положення провідних психологічних, медичних та соціологічних підходів.

Провідні положення психодинамічних теорій визначають самотність як реакцію індивіда на неадекватне задоволення потреби в тісних людських зв'язках. З.Фрейдом говорячи про динаміку особистості, як послідовної зміни дії механізмів ідентифікації й відокремлення (відчуження), дає ключ до розуміння внутріособистісного генезису самотності. На думку К.Г. Юнга самотність полягає зовсім не в тому, що нікого немає поруч, суть його в неможливості донести до інших те, що тобі видається важливим, або відсутності однодумців. Зілбург вважав нездатність задовольнити підліткову

потребу в інтимності може привести до глибокої самотності у подальшому житті.

У неофрейдистських уявленнях про самотність основний акцент робиться на тому, що людина потерпає під тягарем свободи та прагне мати якісь стосунки з оточуючими. Е. Фромм називав потребу у зв'язку з навколишнім світом глибинною людською потребою. К. Хорні говорячи про «невротичну особистість», пов'язує її виникнення з культуральними впливами, що формують відносини суперництва, наслідками яких є ворожі стосунки між людьми, страхи, почуття емоційної ізолюваності і самотності. Г. Салліван вважав, що нездатність задовольнити підліткову потребу в інтимності може призвести до глибокої самотності

В екзистенціальної психології, основні положення якої розглядають, що самотність є фундаментальною основою особистісного розвитку, однією з невід'ємних характеристик людського буття розкрито в роботах таких авторів І. Ялом, К. Мустакас, В. Франкл та Д. О. Леонтьєв. Згідно з Д. О. Леонтьєвим, переживання власної відстороненості від зв'язків з іншими людьми може мати місце як в стані фізичної (об'єктивної) ізоляції, так і в присутності інших людей, але без психологічного контакту з ними.

Соціологічні концепції покладають відповідальність за виникнення самотності на сучасне суспільство, в якому немає місця для спілкування, задоволення від причетності до того, що робиться в світі. К. Боумен, Д. Рісмен і П. Слейтер - яскраві представники соціологічного підходу до вивчення проблеми самотності. І. Ялом виділяє розглядає самотність з точки зору ізолюваності. К. Боумен виділяє кілька факторів, що сприяють посиленню самотності в сучасному суспільстві: послаблення зв'язків у первинній групі; збільшення сімейної та соціальної мобільності, роблячи наголос на значення подій, що відбуваються в житті людини в зрілому віці таких, наприклад, як розлучення. Д. Рісмен і П. Слейтер пов'язують свої дослідження проблеми самотності з вивченням характеру і одночасно аналізують здатність суспільства задовольняти потреби його членів.

Таким чином, методологічними підставами дослідження самотності підлітків виступали: провідні положення психодинамічних теорій про діалектику взаємовідношень між усвідомленими і неусвідомленими мотивами особистості, неофрейдистські уявлення про самотність, положення екзистенціальної психології про об'єктивацію сенсу здорової особистості та соціологічні концепції самотності.

Дослідження феномену самотності у підлітків проводилося в кілька етапів: на першому етапі було сформовано вибірку респондентів і відібрано необхідні методики, за якими дослідження проводилось. Дослідження проводилось в період квітень-травень 2020 року. Місце проведення: Одеська загальноосвітня школа №61, м. Одеса. Для участі в дослідженні взято групу підлітків 10-11 класів даної школи, яка складається з 80 осіб: 40 дівчат та 40 юнаків. Середній вік респондентів склав 15,566 років ($SD = 1,105$ років). В якості методик дослідження було обрано наступні: методику діагностики стану агресії опитувальник А. Баса і А. Даркі, шкалу батьківської залученості та шкалу психологічного та фізичного булінгу (психометрично обґрунтовані для нашого дослідження). Також підліткам було запропоновано анкету до якої входили наступні запитання: стать, зріст, вага, вік випробовуваних, а також наявність хронічних захворювань і отримання серйозної травми або захворювання протягом останніх 6 місяців, приналежність до різноманітних гуртків, місце народження, громадянство, труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями, проживання з матір'ю, проживання з батьком, кількість братів і сестер та питання: «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе» та «Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців».

Опитування здійснювалось за погодженням з адміністрацією шкіл і після інформування педагогічного складу і батьківських комітетів, за участю шкільного психолога. Опитування було проведено з одночасним наданням можливостей допомоги та консультування (мобільний телефон, електронна пошта, адреса сторінки в соціальних мережах психолога-інтерв'юера).

Опитувальники пред'являлися фронтально – цілому класу під час одного уроку. Для забезпечення максимальної щирості відповідей і зниження занепокоєння підлітків із приводу можливості розголошення інформації, випробувані заповнювали бланки анонімно, фіксуючи тільки свої стать та вік.

На другому етапі з респондентами було проведено бесіду з поясненням термінів і понять всіх методик. На третьому етапі дослідження ми підбили підсумки анкетувань і зробили порівняльний аналіз з використанням методів математичної обробки статистичних даних.

При написанні дипломної роботи ми ставили перед собою завдання довести, що підлітки з низьким рівнем батьківської залученості можуть відчувати себе більш самотньо. Також нашою ціллю було встановити взємозв'язок відчуття об'єктивної та суб'єктивної самотності з іншими показниками психічного здоров'я старших школярів.

В результаті аналізу взаємозв'язку між шкалою батьківської залученості та відчуттям об'єктивної та суб'єктивної самотності старших школярів зворотно-пропорційний статистично значущий зв'язок було встановлено між суб'єктивною самотністю і параметром батьківської залученості. Тобто підлітки з низьким рівнем залученості батьків у їхнє життя демонстрували вищий рівень суб'єктивної самотності. Тобто, це може значити, що наша гіпотеза була підтвержена.

На питання про об'єктивну самотність нами були отримані наступні дані: ствердно відповіли на це питання 12,7% підлітків, 33,0% респондентів відповіли, що це частково вірно і негативно відповіли на це твердження 55,3% випробуваних. На питання, що стосується суб'єктивного відчуття самотності протягом останніх 12 місяців, відповіді були наступними: ніколи не відчували самотність 20,5% респондентів, рідко і іноді 36,3% і 27,4% випробовуваних відповідно, часто відчували самотність 14,5% підлітків і 1,2% опитаних вказали, що завжди відчували самотність протягом останнього року. В результаті аналізу взаємозв'язку між об'єктивним та

суб'єктивним відчуттям самотності та питаннями нашої анкети було визначено статистично значущий зв'язок між параметром об'єктивної самотності і статтю випробовуваних. Найчастіше про об'єктивне почуття самотності повідомляли підлітки жіночої статі.

Аналіз шкали батьківської залученості продемонстрував, що найменш інтенсивно батьківська залученість в житті підлітків виявляється в перевірці домашнього завдання. Респонденти рідко відзначали відвідування батьками значущих для них заходів, що може пояснюватися тим, що батьки не можуть відвідувати ці заходи в силу своєї зайнятості на робочому місці. На думку підлітків, найбільш вираженою виявилась участь батьків у такій сфері, як обізнаність про проведення часу своїх дітей. При співвідношенні віку підлітків і показника батьківської залученості була встановлена статистично значущий обернено пропорційний зв'язок між цими двома параметрами. Це можна пояснити тим, що в міру дорослішання підлітки стають більш самостійними і необхідність в участі батьків у їхньому житті поступово знижується.

Було проаналізовано ставлення респондентів до тверджень, які стосуються психологічного та фізичного булінгу. Найбільш часто булінг виявлявся у вигляді поширювання чуток про респондентів. З психологічним булінгом стикалася майже половина опитаних школярів (44,4%), тоді як з фізичним булінгом зустрічається набагато менша кількість респондентів (3,6%). Загальна кількість підлітків, які ставали жертвами булінгу склала 45,9%. Тобто, психологічний булінг є більш поширеною проблемою в шкільному середовищі, можливо, у зв'язку з тим, що його реалізація менш санкціонована. Також було встановлено, що дівчатка страждали від психологічного булінгу частіше хлопчиків.

Було вичено взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності респондентів зі шкалою психологічного та фізичного булінгу та питанням стосовно труднощів з емоціями в спілкуванні з однолітками. Прямо пропорційні статистично значущі зв'язки встановлено було між

об'єктивною самотністю і психологічним булінгом, а також таким чинником, пов'язаним зі стосунками з однолітками, як труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями. Це означає, що частіше від самотності страждали ті підлітки, які були схильні до психологічного булінгу і зазнавали труднощів у спілкуванні з однолітками.

Також було проаналізовано взаємозв'язок між відчуттям суб'єктивної та відчуттям об'єктивної самотності та агресивністю і ворожістю респондентів. Статистично значущий прямо пропорційний зв'язок було встановлено між вербальною агресією дівчат та відчуттям суб'єктивної самотності. Тобто дівчата з високим рівнем вербальної агресії відчували себе більш самотньо.

Тобто, в результаті нашого дослідження було виявлено, що частіше суб'єктивну самотність визначали підлітки жіночої статі. Також було встановлено, що дівчатка страждали від психологічного булінгу частіше хлопчиків. Було також виявлено, що частіше від самотності страждали ті підлітки, які були схильні до психологічного булінгу і зазнавали труднощів у спілкуванні з однолітками. Нами було встановлено, що дівчата з високим рівнем вербальної агресії відчували себе більш самотньо. Також визначено протективну роль батьківської залученості в виникненні відчуття суб'єктивної самотності старших школярів.

Прикладне значення дослідження полягає в тому, що результати даної роботи можуть бути використані в роботі шкільних, сімейних і практичних психологів, учителів для консультування батьків і учнів з проблеми дослідження, а також вони дають можливість більш ефективно розробляти профілактичні заходи по роботі з підлітками, які зазнають стан самотності.

Перспективами подальшого розвитку в цьому напрямі є вивчення інших параметрів психічного здоров'я, які можуть бути сприятливі виникненню об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності сучасної української молоді. Цікавим, на наш погляд, може бути вивчення взаємозв'язку між відчуттям об'єктивної та суб'єктивної самотності та інтернет-залежністю,

ризиковою поведінкою, поведінкою із самоушкодження та суїцидальними тенденціями підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. - М.: Академический проект, 2001. - 704 с.
2. Александров Ю. В. Психологія розвитку : Навчальний посібник. Видавництво «ФОП Панов А.М.» , 2015. С 201 – 202.
3. Афифи А., Эйзен С. Статистический анализ: Подход с использованием ЭВМ. М.: Мир, 1982. 488с.
4. Балакірєва О. М., Бондар Т. В., Артюх О. Р. Стан та чинники здоров'я українських підлітків. К.: ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. досліджень імені О. Яременка. - К.: «К.І.С.», 2011. - 172с.
5. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва : Эксмо пресс, 2000. 510 с.
6. Бахадова Е.В. Неблагополучная семья как фактор формирования девиантного поведения детей. Вопросы психологии. 2009. № 1. С. 88–93.
7. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки і контроль. СПб: Прайм - Єврознак, 2002. С. 38 - 52.
8. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: —Просвещение», 1968. – 464 с.
9. Борисенко Ю.В. Психология отцовства. Журнал практической психологии. 2007. № 1. С. 3–7.
10. Боулби Д. Создание и разрушение эмоциональных связей // М.: Академический проект, 2004. 232 с.
11. Булах І. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис ... доктора псих.наук : 19.00.07 / І. Булах. – К., 2004. – 581 с.
12. Варава Л. Аналіз моделей почуття самотності як стану особистості. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. акад. С.Д. Максименка. К.: 2005. Т. 7. Вип. 5. Ч. 1. С. 59–64.
13. Вейс Р.С. «Вопросы изучения одиночества». Сб. статей «Лабиринты одиночества». М. Прогресс. 1989. 450 с.

14. Винникотт Д.В. Разговор с родителями // М.: Класс. 2007. 96 с.
15. Вроно Е.М. К вопросу о диагностике суицидального поведения при различных вариантах депрессий у детей и подростков. Научные и организационные проблемы суицидологии. М., 1983. С. 80-89.
16. Вроно Е.М. Предотвращение самоубийства. Руководство для подростков. М. 2001. 40 с.
17. Выготский Л.С. Педология подростка. Собр. соч. в 6-ти т. Т. 4. Детская психология. Под ред Д. Б. Эльконина // М.: Педагогика. 1984. С. 146-161.
18. Гамезо М.В., Герасимова В.С., Орлова Л.М. Старший дошкольник та молодший школяр: психодіагностика та корекція розвитку 1998
19. Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика. Москва : МОДЭК. 2003. 211 с.
20. Гольман Т. И. Социальное одиночество студенческой молодежи в транзитивном обществе: управленческий аспект : диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук : 22.00.08 [Электронный ресурс] / Гольман Татьяна Ивановна. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/sotsialnoeodinochestvostudencheskoi-molodezhi-v-tranzitivnom-obshchestveupravlencheskiia>.
21. Дейс Т. В., Томилова И. Н. Соотношение разных видов агрессии и особенностей межполушарных взаимодействий у младших подростков с разным уровнем агрессивности. 2010. 321 с.
22. Дмитренко О. Ю. Індивідуально психологічні особливості переживання самотності серед молоді. Вісник ДНУ. Серія: Педагогіка і психологія, 2012, вип. 18, т. 20, № 9/1.
23. Довбій Т. Ю. Проблема самотності в західній психологічній науці. екстремальної та кризової психології. 2011. Вип. 9. С. 80–89.
24. Долгинова О.Б. Изучение одиночества как психологического феномена. Практическая психология. 2000. № 4. 230 с.

25. Єрґакова Ю. Г. Місце конфлікту у період формування особистості підлітка в умовах виховання в інтернатних установах. Теоретичні і прикладні проблеми психології, No 3(32) 2013 с. 103-108.
26. Еріксон Е. Дитинство і суспільство. М.: Лабіринт, 2000. С. 134 - 136.
27. Железнякова Ю.В. Вплив суб'єктивного почуття самотності на формування адиктивної поведінки підлітків. Проблеми сучасної психології. 2014. № 1(5). С. 41–46.
28. Железнякова Ю.В. Розробка програми психологічної корекції суб'єктивного почуття самотності як чинника адиктивної молодших підлітків. «Молодий вчений». 2016. № 4 (31). С. 454-458.
29. Здоровцева Е.В. Диагностика девиантного поведения подростков в учреждении дополнительного образования // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2017. – No S1. – С. 35-38.
30. Зінченко Н. В. Підліткова агресія: захисна реакція або крик про допомогу. Поради психолога / Освіта.ua. Психологія . 2011 р. 193 с.
31. Казанская В. Душа вашего подростка. Гид-антистресс для родителей / В. Казанская.- М: Ника, 2016.-358 с.
32. Калиниченко О.А., Лактионов А.Н. О деформации ценностных ориентаций подростка-наркомана. Вестник Харьковского университета. 1990. № 344. С. 14–18.
33. Кляйн М. Детский психоанализ // М.: «Институт общегуманитарных исследований». 2010. 160 с.
34. Кляйн М. Любовь, вина и репарация. Т. II. Ижевск: ERGO, (Психоаналитические труды Мелани Кляйн в 7 томах) // 2007. 386 с.
35. Кобильченко В.В. Соціально-психологічні основи розвитку та корекції особистості підлітка в нормі і при патології зору: Монографія / В.В. Кобильченко. – К.: Освіта України, 2010. – 550 с.
36. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение. 1989. 256 с.

37. Кон И.С. Психология юношеского возраста. М.: Просвещение. 1979. 90 с.
38. Корчагина С.Г. Генезис, виды и проявления одиночества. Издательство: Московский психолого-социальный институт (МПСИ), 2005, 196 с.
39. Корчагина С.Г. Психология одиночества: учебное пособие. М.: Московский психолого-социальный институт. 2008. 228 с.
40. Кошкарров В. И., Бородина В. Н., Кадетова Л. А. Исследование взаимосвязи одиночества и самооценки у подростков // Сибирский педагогический журнал. 2013. № 3. С. 201–205.
41. Кузнецов О.Н., Лебедев В.И. Психология и психопатология одиночества. М.: Медицина, 1972. 337 с.
42. Лабиринты одиночества: Пер. с англ. /Под ред. Е.Н. Покровского. –М. : Прогресс, 1989. – 624 с.
43. Лашук В.Г. Дослідження особливостей переживання самотності в юнацькому віці за допомогою методу фокус-груп Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. ГС Костюка АПН України/За ред. СД Максименка.–Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.- 2009. С. 237-241.
44. Леонтьев Д. О. Дифференциальный опросник переживания одиночества (ДОПО): структура и свойства / Д. О. Леонтьев, Е. Н. Осин // Психология. Журнал Высшей Школы экономики. — 2013. — Т. 10, № 1. — С. 55–81.
45. Львовичкіна О.В. Самотність підлітка як психологічна проблема Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія. Випуск 37. — 2014. С.126-134.
46. Лящ О.П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів / О.П. Лящ.- Київ.- 2006.-23 с.

47. Малер М.С., Пайн Ф., Бергман А. Психологическое рождение человеческого младенца: Симбиоз и индивидуация // Когито-Центр, 2011. 413 с.
48. Малышева С.В., Рождественская. Особенности чувства одиночества у подростков. Вестник МГУ. С. 14. Психология. 2001. № 3. С. 63 – 68.
49. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс; пер.с англ.– СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
50. Миронець М.Г. Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. Наука і освіта. 2013. № 1-2. С. 66-68.
51. Миронець М. Г. Сутність і структура поняття самотності особистості та її детермінанти. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. — 2012. — № 11-12. — С. 308-313.
52. Михайлишин У.Б. Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків у сім'ях із різними стилями виховання // Збірник наукових праць: Теоретичні і прикладні проблеми психології. Сєвєродонецьк, 2020. № 1 (51). С. 152-167.
53. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Учебник для студентов ВУЗов, Academia, 2006. 608 с.
54. Осадча Н.О. Психолого-педагогічна характеристика підлітків та особливості переживання ними самотності «Молодий вчений» No 5.1 (45.1) 2017 р., с. 96-99.
55. Основы практической _психологии / В. Панок, Т. Титаренко та ін. – К.:Либідь, 2003.– 536 с.
56. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт. — М.: Семья, 1993.
57. Пепло Л., Мицелии М., Морали Б. Одиночество и самооценка. В кн.: Самосознание и защитные механизмы личности. Самара: “Бахрах”. 2003. С. 261–281.

58. Перлман, Д. Теоретические подходы к одиночеству / Д. Перлман, Л.Э. Пепло // Лабиринты одиночества. М.: Прогресс, 1989. С. 152-168.
59. Піменова О. О. Самотність як молодіжна проблема (за результатами якісного дослідження) Український соціологічний журнал № 1-2. 2013, С. 82-86.
60. Подростковая медицина. Руководство 2-е изд.//Под ред. Л. И. Левиной, А. М. Куликова. (Серия «Спутник врача») - СПб: Питер, 2006. – 544 с.
61. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник /. В. М. Поліщук– Суми : Університетська книга, 2010. – 352 с.
62. Попелюшко Р. П. Самотність – як проблема соціалізації особистості в суспільстві. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», No2(8)/2013 С. 212-216.
63. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. 2-е изд.- Серия «Детскому психологу» СПб.: Питер, 2009. 192 с.
64. Пузанова Ж. В. Одиночество: возможности эмпирического исследования // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. 2008. № 4. С. 28-38.
65. Рибачук В. М. Особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці / В. М. Рибачук // Педагогічний процес: теорія і практика. - 2015. - Вип. 1-2. - С. 147-152.
66. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становления человека. М.: Дайджест. 1994. 342 с.
67. Садлер У.А., Джонсон Т.Б. От одиночества к аномии. Лабиринты одиночества: под ред. Н.Е. Покровского. М.: Прогресс. 1989. 524 с.
68. Славина Л.С. Трудные дети // М.: Институт практической психологии. 2006. 246 с.
69. Симонова Л. Людина поруч / Л. Симонова. – М., 1989. – С. 14.

70. Слободчиков И.М. Современные исследования переживания одиночества. Психологическая наука и образование. 2007. № 3. С. 27-34.

71. Слободчиков И. М. Социально-педагогическое прогнозирование одиночества как средство предупреждения дезадаптивного поведения подростков: автореф. дисс. на получение науч. степени канд. пед. наук: спец 13.00.01 "Общая педагогика" / Слободчиков Илья Михайлович. – Екатеринбург, 2000. – 159 с.

72. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.

73. Социальные детерминанты здоровья и благополучия подростков. Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья»: международный отчет по результатам обследования 2009–2010 гг. [Электронный ресурс] / Под ред. Currie С и др. – Копенгаген, Европейское региональное бюро ВОЗ, 2012 г. – Сер. «Политика охраны здоровья детей и подростков», № 6. - Режим доступа: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/181551/E96444_part1-Rus.pdf

74. Спиваковская А.С. Как быть родителями: о психологии родительской любви // Москва: Педагогика, 1986. 160 с.

75. Столин В.В., Бодалев А.А. Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования // М.: Педагогика, 1989. 208 с.

76. Тимченко О. В.. Самотність як соціально-психологічне явище: основні моделі та сучасні тенденції Теорія і практика сучасної психології. — 2018. — № 2. С. 70- 73.

77. Уханова А. І. Детермінанти психічного здоров'я старших школярів : дис. канд. псих. наук : 19.00.04 / Уханова Анастасія Ігорівна – Харків. мед. акад. післядиплом. освіти, 2018. – 263 с.

78. Уханова А.И. Роль родительского участия в формировании психологического благополучия старших школьников / А. И. Уханова // Медицинская психология. – 2017. - Том 12. – С.31-34.
79. Федотова Т. В. Особливості переживання самотності в осіб раннього юнацького віку. Психологічні перспективи. Випуск 26, 2015. - С. 297-307.
80. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа // М., 1999. С. 8-22.
81. Фромм Э. Бегство от свободы. АСТ. 2017. 288 с.
82. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. АСТ. 2019. 736 с.
83. Хамитов Н. Освобождение от одиночества. — М.: АСТ, Харьков: Торсинг, 2005.
84. Харламенкова Н.Е., Бабанова И.В. Стратегии самоутверждения и ценностные предпочтения одинокого человека. / Н.Е.Харламенкова, И.В. Бабанова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – №2. – С 21-28.
85. Хорни К. Невротическая личность нашего времени; Самоанализ // М. Прогресс. Универс, 1993. С. 5-220.
86. Чуносков М.О. Делінквентна поведінка неповнолітніх як об'єкт теоретичного аналізу // Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2013. № 8 (1). С. 255-260.
87. Шагивалеева Г. Одиночество и особенности его переживания студентами [Текст] : монография / Гузалия Шагивалеева. – Елабуга : Изд-во ОАО «Алмедиа», 2007. – 157 с.
88. Шалагинова К. С. Агрессия в младшем школьном возрасте: монография. 124 с.
89. Швалб Ю.М., Данчива О.В. Одиночество: Соц.психол. пробл.: научно популярная литература. К. : Україна. 1991. 270 с.
90. Шваль Ю.М. Самотність: соціально – психоло-гічні проблеми / Ю.М. Шваль, О.В. Данчева. – К., 1991.

91. Швець Г. Девіантна поведінка дітей молодшого шкільного віку // Соціально-психологічна профілактика. Психолог. 2004. № 23-24. С. 24-27.
92. Эйдемиллер Е. Г. Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1990. – 192 с.
93. Элкінд Э. Эрик Эріксон и восемь стадий человеческой жизни // М.: Когито-центр, 1996. 234 с.
94. Эріксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых // М.: Прогресс. 1996. 344 с.
95. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / Карл Густав Юнг; [Науч. ред. пер. Поликарпов В. А.]. — Мн.: ООО "Харвест", 2003. — 495 с.
96. Якубова Ю.М. Родителей не выбирают: Проблемы ответственного отцовства в современной Украине // К.: АЛД. 1997. 57 с.
97. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом / [пер. с англ. Т. С. Драбкина]. – М. : РИМИС, 2008. – 604 с.
98. Ярцев Д.В. Особливості соціалізації сучасного підлітка. Питання психології. 1999. № 6. 55 с.
99. Astone N.M., McLanahan S. Family structure, parental practices, and high school completion // American Sociological Review. 1991. № 56. P. 309-320.
100. Biplob K. D. Loneliness and aggression of the adolescents in Chittagong. The Chittagong University journal of Biological Sciences, Vol. 9 (1,2), 2018. p. 153-166.
101. Buss A.H. The psychology of aggression. N. Y. and London: Associate Professor of Psychology, University of Pittsburgh John Wiley and Sons, Inc., 1961. 307 p.
102. Buitron V., Hill R.M., Pettit J.W. et al. Interpersonal stress and suicidal ideation in adolescence: An indirect association through perceived burdensomeness toward others. Journal of Affective Disorders. 2016. V. 190. P. 143-149.

103. Desforges C., Abouchaar A. The impact of parental involvement, parental support and family education on pupil achievement and adjustment: A literature review // Research report. 2003. № 43. P. 109.
104. Deslandes R., Potvin P., Leclerc D. Family characteristics as predictors of school achievement: Parental involvement as a mediator Université du Québec à trois-rivières // MCGILL Journal of Education. 1999. Vol. 34 (2). P. 135-153.
105. Gary R. Collins, Christian Conseling: A Comprehensive Guide (Waco, Tex.: Word, 1980) 72 – 79.
106. Georgiou S.N. Parental involvement: Definitions and outcomes // Social Psychology of Education. 1997. № 1. P. 189-209.
107. Grolnick W.S., Benjet C., Kurowski C.O., Apostoleris N.H. Predictors of parent involvement in children's schooling // Journal of Educational Psychology. 1997. № 89. P. 538-548.
108. Jeynes W.H. Effects of parental involvement and family structure on the academic achievement of adolescents. Marriage and Family Review. 2005. Vol. 37 (3). P. 99-116.
109. Kendall M. A New Measure of Rank Correlation. Biometrika // 1938. V. 30. P. 81-89.
110. Laufer A., Harel Y. The role of family, peers and school perceptions in predicting involvement in youth violence // International Journal of Adolescent Medicine and Health. 2003. V. 15 (3). P. 235-244.
111. Molcho M, Nic Gabhainn S, Kelleher C. Interpersonal relationships as predictors of positive health among Irish youth: the more the merrier. Irish Medical Journal, 2007, 100:8:(Suppl.):33–36.
112. Moustakas C.E. Loneliness. New York: Prentice-Hall. 1961. 104 p.
113. Moreno C et al., HBSC Peer Culture Focus Group. Cross-national associations between parent and peer communication and psychological complaints. International Journal of Public Health, 2009, 54(Suppl. 2):235–242.

114. Nansel T.R. et al. Bullying behaviors among US youth: prevalence and association with psychosocial adjustment. JAMA. 2001. V. 285(16). P. 2094–2100.
115. Pearson K. On a correction, needful in the case of correlation ratio // Biometrika. 1911. № 8. P. 254-256.
116. Pickett W et al. Social environments and physical aggression among 21 107 students in the United States and Canada. The Journal of School Health, 2009, 79(4):160–168.
117. Rappaport N., THOMAS C. Resent research findings on aggressive and violent behavior in youth: Implications for clinical assessment and intervention / Journal of adolescent health, 2004;35:260–277.
118. Rezaei R. Teenager while growing inside the family system / R. Rezaei. – Tehran: Tehran University Press, 2007. – 55 p.
119. Risman D., Denney R., Glazer N. The lonely crowd. - New Haven: Yale University Press. 1950. 386 p.
120. Rogers M.A., Theule J., Ryan B.A., Adams G.R., Keating L. Parental Involvement and Children's School Achievement // Canadian Journal of School Psychology. 2009. Vol. 24 (1). P. 34-57.
121. Rothbaum F., Weisz J.R. Parental care giving and child externalizing behavior in non-clinical samples: A meta-analysis // Psychological Bulletin. 1994. Vol. 116. P. 55-74.
122. Shaldehi A.H. Using Eta (η) correlation ratio in analyzing strongly nonlinear relationship between two Variables in Practical researches // Journal of mathematics and computer science. 2013. Vol. 7. P. 213-220.
123. Somers R.H. A new asymmetric measure of association for ordinal variables // American Sociological Review. 1962. Vol. 27 (6). P. 799-811.
124. Steinberg L.S., Lamborn S.D., Dornbusch S.M., Darling N. Impact of parenting practices on adolescent achievement: Authoritative parenting, school involvement, and encouragement to succeed // Child Development. 1992. № 63. P. 1266-1281.

125. Sullivan H. S. The interpersonal theory of psychiatry. N.Y., 1953. P. 290.
126. Tolan P.H. Delinquent behaviors and male adolescent development: A preliminary study // Journal of Youth and Adolescence. 1988. № 17. P. 413-427.
127. Waylen A, Stallard N, Stewart-Brown S. Parenting and health in mid-childhood: a longitudinal study. European Journal of Public Health, 2008, 18(3):300–305.
128. Woodward M et al. Contribution of contemporaneous risk factors to social inequality in coronary heart disease and all causes mortality. Preventive Medicine, 2003, 36(5):561–568.

ДОДАТОК А.

Опитувальник діагностики агресивних та ворожих реакцій людини А.Басса—А.Дарки

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак “+”, якщо не підходить, то “-”.

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені призначено.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчувати.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоби розкидатися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо краще, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.

21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздрять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх поставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурих від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що про нього думаю.

47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить ся зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.

70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.

71. Я часто тільки вдаюся до погроз, а не збираюся їх реалізовувати.

72. Останнім часом я став занудою.

73. Під час суперечки я часто підвищую голос.

74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.

75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Ключ до опитувальника

Фізична агресія: "Так": 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68. "Ні": 9, 17, 41. Непряма агресія: "Так": 2, 18, 34, 42, 56, 63. "Ні": 10, 26, 49. Роздратування: "Так": 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72. "Ні": 11, 35, 69. Негативізм: "Так": 4, 12, 20, 23. "Ні": 36.

Образа: "Так": 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. "Ні": 44.

Підозрілість: "Так": 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59. "Ні": 65, 70. Вербальна агресія: "Так": 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73. "Ні": 39, 66, 74, 75.

Почуття провини: "Так": 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості: сума балів за шкалами "образа" і "підозрілість".
Індекс агресивності: сума балів за шкалами "фізична агресія", "роздратування" і "вербальна агресія".

Бланк відповідей до методики (А.Басса-А.Дарки).

П.І.П. _____

Вік _____

№	Відповідь	№	Відповідь	№	Відповідь
1		26		51	
2		27		52	
3		28		53	
4		29		54	
5		30		55	
6		31		56	
7		32		57	
8		33		58	
9		34		59	
10		35		60	
11		36		61	
12		37		62	
13		38		63	
14		39		64	
15		40		65	
16		41		66	
17		42		67	
18		43		68	
19		44		69	
20		45		70	
21		46		71	
22		47		72	
23		48		73	
24		49		74	
25		50		75	

ДОДАТОК Б.

Шкала батьківської залученості

Набір пунктів для шкали складався з семи тверджень:

1. Як часто ваші батьки перевіряли домашнє завдання?
2. Як часто ваші батьки розуміли ваші проблеми?
3. Як часто ваші батьки знали, чим ви займаєтесь у вільний час?
4. Як часто ваші батьки допомагали вам приймати важливі рішення?
5. Як часто ваші батьки говорили з вами про події, які з вами відбуваються?
6. Як часто ваші батьки приходили на вас подивитися, коли ви були зайняті певною діяльністю, такою як ігри, спорт?
7. Як часто ваші батьки прислухалися до вашої думки або до того, що ви говорите?

Варіанти відповідей були представлені у вигляді п'ятибальної шкали:

- 1) Ніколи;
- 2) Рідко;
- 3) Іноді;
- 4) Велику частину часу;
- 5) Завжди.

Інтегральний показник батьківської залученості формується шляхом підсумовування балів по кожному пункту шкали. Мінімальне значення показника становить 7 балів, максимальна – 35 балів

Бланк відповідей до методики «Шкала батьківської залученості»

П.І.П. _____

Вік _____

№	Відповідь
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	

ДОДАТОК В.

Шкала психологічного та фізичного булінгу

1. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто штовхали, били або вдаряли мене.
А) Так.
Б) Ні.
2. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто поширювали чутки про мене.
А) Так.
Б) Ні.
3. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто дражнили мене.
А) Так.
Б) Ні.
4. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто спеціально відсторонювали мене від різних заходів.
А) Так.
Б) Ні.
5. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто забирали в мене гроші, власність або їжу.
А) Так.
Б) Ні.
6. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто давали мені прізвиська.
А) Так.
Б) Ні.
7. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто висміювали мою зовнішність або манеру говорити.
А) Так.

Б) Ні.

8. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто змушували мене працювати на інших.

А) Так.

Б) Ні.

9. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто нешанобливо ставилися до мене.

А) Так.

Б) Ні.

10. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто поводитися жорстоко.

А) Так.

Б) Ні.

11. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто показували свою перевагу наді мною.

А) Так.

Б) Ні.

12. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто контролювали мене.

А) Так.

Б) Ні.

13. На протязі останніх 12 місяців оточуючі часто били мене.

А) Так.

Б) Ні.

Бланк відповідей до методики «Шкала фізичного та психологічного булінгу»

П.І.П. _____

Вік _____

№	Відповідь
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	
8	
9	
10	
11	
12	
13	

ДОДАТОК Г.**Анкета**

1. Стать:
 - а) жіноча;
 - б) чоловіча.
2. Зріст (_____)
3. Вага (_____)
4. Вік випробовуваних (_____)
5. Наявність хронічних захворювань:
 - а) так;
 - б) ні.
6. Отримання серйозної травми або захворювання протягом останніх 6 місяців:
 - а) так;
 - б) ні.
7. Приналежність до різноманітних гуртків (_____)
8. Місце народження (_____)
9. Громадянство України:
 - а) так;
 - б) ні.
10. Чи відчували Ви труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями?
 - а) так;
 - б) ні.
11. Проживання з матір'ю:
 - а) так;
 - б) ні.
12. Проживання з батьком:
 - а) так;
 - б) ні.

13. Кількість братів (_____)

14. Кількість сестер (_____)

15. Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе

а) так;

б) ні.

16. Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців:

а) так;

б) ні.